

12. NEKE ETNOLOŠKO-ANTROPOLOŠKE ODREDNICE

*Petar Vlahović**

12. 1. URBANIZACIJA

Sažetak: Urbanizacija u Crnoj Gori ima dugu tradiciju. Može se pratiti njen razvoj od antičkog pa do najnovijeg doba. Međutim, posebno se razvila od druge polovine XX vijeka naovamo. Stopa urbanizacije u Crnoj Gori sada iznosi oko 60%. U urbanim mjestima je sada koncentrisan ljudski i privredni potencijal (industrija, trgovina, škole, naučna, kulturna i zdravstvena djelatnost, servisi i druge djelatnosti). Ali neophodno je definisati grad kao pojam, njegov odnos sa zaleđem, etničke procese, ruralizaciju grada u novije vrijeme, obratiti pažnju na savremeni život (duhovna i materijalna kultura, otuđenost, pijančenje, prostitucija). Zbog toga dalji razvoj gradova u Crnoj Gori mora biti sadržajni. Njihovu kulturnu autentičnost treba prilagoditi savremenim standardima i učiniti boljom za priyatniji život, rad i kretanje stanovnika. To zahtijeva definisanje ciljeva dugoročne demografsko-populacione politike i dugoročnog urbanog i regionalnog razvoja.

Ključne riječi: *urbanizacija, industrijalizacija, infrastruktura, kultura, otuđenost*

Abstract: Urbanization has a long tradition in Montenegro. Even though her development could be tracked since ancient ages, it has especially developed during the 2 nd half of the 20 th century. The urbanization rate in Montenegro is now 60% and urban settlements are now centers of human and economic potential (industry, trade, schools, science, culture, medical care...). It is essential to define what city represents, its relations to hinterlands and ethnical processes that are connected to problems of modern life (alienation, alcoholism, prostitution, drugs abuse). Because of all these problems it is necessary to define long-term demographical and population policy and urban and regional development, which will help making modern cities better place to live.

Key words: *urbanization, industrialization, infrastructure, culture, alienation*

12. 1. 1. UVOD

Urbanizacija u Crnoj Gori ima dosta dugu tradiciju. O tome postoji i relativno obimna naučna literatura koja je u prilogu navedena. Uostalom, urbanizaciji je odre-

* Akademik Petar Vlahović, CANU, Podgorica

đenu pažnju posvetila i Crnogorska akademija nauka i umjetnosti (Zbornik: *Etnologija grada u Crnoj Gori*, 2009).

Urbane cjeline su u ranijim epohama imale različite namjene. Služile su za stanovanje, imale svetišta, odbrambene kule i bile saborna mjesta za okolinu, razvijale se kao utvrđenja sa odbrambenom, vjerskom, zanatskom, trgovačkom i administrativnom funkcijom. Identifikovani su ostaci urbanih cjelina iz ilirsko-rimskog doba, vremena slovenskog doseljavanja i iz turskog perioda.

U urbanim cjelinama iz turskog perioda preovladavao je orijentalni način života koji se razlikovao od evropskog. Ali poslije oslobođenja od Turaka, uporedo sa prodorom kapitalizma, život se u urbanim sredinama prilagođavao evropskom načinu života. Zbog toga je krajem XIX i početkom XX vijeka razvoj urbanih naselja u Crnoj Gori postao simbol napretka, kulturnog, prosvjetnog, društvenog i privrednog razvoja. Ove funkcije zadržale su veće urbane cjeline u Crnoj Gori i poslije Drugog svjetskog rata.

Ovaj osvrt je zasnovan na neposrednim terenskim istraživanjima i na naučnoj literaturi navedenoj na kraju rada. Literatura sadrži dragocjene podatke koji su omogućili da se problem urbanizacije u Crnoj Gori svestranije i potpunije sagleda i u minulom i u našem vremenu.

12. 1. 2. STANJE

Urbane cjeline na teritoriji današnje Crne Gore razvijale su se od praistorije pa sve do savremenog doba. Ostaci urbanih cjelina svjedoče o prisustvu Ilira, rimskim osvajanjima, doseljavanju Slovena i prodoru Turaka. U *praistoriji i praskozorju istorije* razvile su se: *Duklja, Medun, Martinići i Komini*, odnosno *Municipijum S* kod Pljevalja. *Iz antičkog doba* su: *Risan, Perast, Kotor, Budva, Tivat, Bar, Ulcinj, Nikšić* (Anderva, Onogošt). *U srednjem vijeku i u tursko doba* kao urbana središta razvila su se: *Žabljak Crnojevića, Obod, Cetinje, Brskovo, Podgorica, Spuž, Pljevlja* (Breznica, Taslidža), *Nikolj Pazar, Bijelo Polje* (Akovo), *Kolašin, Bihor, Berane, Nikšić, Virpazar*. *Od XIX vijeka naovamo* razvijaju se: *Danilovgrad, Andrijevića, Šavnik, Žabljak* (na Durmitoru), *Goransko, Plužine, Mojkovac*.

Sredinom XX vijeka, prema konstatacijama Radovana Bakića, Crna Gora je imala samo jedan grad iznad 10.000 stanovnika i to Podgoricu (14.369 staniionika). U njenim gradskim naseljima živjelo je 1948. godine 80.393 ili 21,3% njenog ukupnog stanovništva, a 1953. godine 99.775 ili 23,8% ukupnog stanovništva.

Pedeset godina kasnije, u 2003. godini, redosljed, prema populacionoj veličini, bio je sljedeći: Podgorica sa 136.473, Nikšić 58.212, Pljevlja 21.377, Bijelo Polje 15.823, Cetinje 15.173, Bar 13.719, Herceg Novi 12.730, Berane 11.776, Budva 10.918 i Ulcinj 10.828 stanovnika. U ovih deset najvećih gradova Crne Gore živjelo je 2003. godine 307.698 ili 77,8% njenog urbanog stanovništva.

Najveću populacionu eksploziju imali su Podgorica i Nikšić i u njima je 2003. godine živjelo 194.685 ili 31,4% ukupnog stanovništva Crne Gore (1953. godine 33.884 ili 8,1%).

Poslije njih populaciono su najbrže rasla gradska naselja Primorske regije. Najmanji populacioni rast imala su gradska naselja Gornjeg Polimlja i Gornjeg Potarja.

Dostignuti nivo urbanizacije u Crnoj Gori, sa aspekta demografskog kretanja, vrlo je različit, ali je svuda pokazao napredak. On je sa 23,8% u 1953. godini postao na 61,9% u 2003. godini i ima tendenciju daljeg rasta. Najveći nivo ostvaren je u središnjem regionu (sa 32,4% u 1953. godini na 78,9% u 2003. godini), zatim u primorskom (sa 34,0% u 1953. na 59,8% u 2003. godini), potom u sjevernom (sa 11,8% u 1953. na 41,5% u 2003. godini), pa u sjeveroistočnom (sa 16,7% u 1953. na 35,3% u 2003. godini). Crnogorski prosjek u 2003. godini premašen je u opštinama: Budva 85,4%), Cetinje (83,1%), Podgorica (82,9%), Nikšić (77,3%) i Herceg Novi (65,6%).

Infrastruktura je sastavni dio urbanizacije jer omogućava funkcionisanje urbane cjeline. Preko nje se razvija unutrašnja i spoljna saobraćajna mreža, organizuje snabdijevanje energijom, doprinosi razvoju trgovačke mreže, zdravstvenih ustanova, duhovnih centara i drugih podobnosti koje omogućavaju ugodniji život i rad u dotičnoj sredini.

Urbani centri u Crnoj Gori su međusobno povezani putnom mrežom koja je u renoviranju i razvoju i željezničkim saobraćajnicama (Bar – Podgorica – Nikšić i Bar – Podgorica – Kolašin – Bijelo Polje). Pomorski i riječni saobraćaj nijesu dovoljno razvijeni. U Podgorici i Tivtu su savremeni aerodromi preko kojih se održavaju vazdušne veze sa mnogim vazдушnim centrima u Evropi. Očekuje se da se sličan vazdušni centar obnovi u Beranama.

Infrastrukturu zaokružuju objekti namijenjeni stanovanju, prenosu električne energije, sistemu za vodosnabdijevanje, razvoju kanalizacije i odlaganje smeća, centrima zdravstvene zaštite, stacioniranom liječenju, kulturi, zabavi, razvoju sredstava javnog informisanja, sportu, rekreaciji.

Mnogi od pomenutih sistema, izuzev aerodroma, nijesu u najboljem stanju pa se radi toga obnavljaju, inoviraju i prilagođavaju savremenom tehnološkom razvoju.

12. 1. 3. PROBLEMI

Useljavanja u urbane cjeline iz njihovog zaleđa bila su uslovljena istorijskim i ekonomskim činiocima. Ta useljavanja su uglavnom bila pojedinačna i nijesu bitnije uticala na ustaljenu strukturu i život u urbanoj sredini. Doseljenik se postepeno prilagođavao životu i uklapao u novu sredinu. Ali ti odnosi su se počeli mijenjati od sredine druge polovine XX vijeka naovamo, kada su otpočela masovnija useljavanja iz ruralnih u urbane cjeline izazvana spontanom i direktnim migracijama na relaciji „selo – grad”. Ova useljavanja, koja još uvijek traju, uticala su i na život doseljenika i na sredinu u koju su došli. Uostalom, to potvrđuje način života koji je postao predmet proučavanja „urbane etnologije” koja se izdvojila u posebnu naučnu disciplinu i obratila pažnju na strukturu stanovništva i razvoj života u savremenim urbanim celinama.

Zadatak urbane etnologije je da u urbanim sredinama prati i prouči savremene etničke procese, duhovno stvaralaštvo, društvene odnose, materijalnu kulturu, međusobne dodire i prožimanja etničkih grupa, jezičkih i vjerskih zajednica, njihove

međusobne odnose i uključivanje u život urbanih cjelina. Posebna pažnja mora se obratiti na proces prilagođavanja useljenika koji su donijeli dosta kulturnog i društvenog nasljeđa iz svoje ruralne sredine koje u procesu prilagođavanja polako napuštaju i u načinu života postepeno zamjenjuju dostignućima sredine u koju su došli.

Urbanizacija nameće svoj stil stanovanja i opremanja stana (pokuštvo), pripremanje hrane, odijevanje (svakodnevno i svečano), prihvatanje nekih običaja koji prate životni ciklus (rođenje, svadba, pogreb), davanje imena novorođenčetu, godišnje i vjerske običaje koji se održavaju u porodičnom životu, muzičko i kulturno narodno stvaralaštvo, igru, pjesmu, ovladavanje znanjem i uklapanje u savremene tokove života. Sa pozitivnim stranama života (ovladavanje znanjem i uklapanje u savremene tokove života, na primjer) javljaju se i neke pojave koje, nažalost, u urbanim sredinama povremeno dolaze do izražaja. Riječ je o otuđenosti, pijančenju, kriminalu, prostituciji, trgovini ljudima, drogiranju i drugim porocima.

Prof. Sreten Vujović je u svojim proučavanjima uočio da se urbano planiranje u Crnoj Gori nalazi u dubokoj krizi i ističe da su u ovoj oblasti neophodna suštinska nova rješenja. Na ovim pitanjima se moraju angažovati razne vrste aktera, među kojima posebnu ulogu imaju politički i ekonomski akteri, stručnjaci koji se bave prostorom i korisnici (građani) koji se diferenciraju prema životnom dobu, društvenom položaju, životnom stilu, obrazovanju, etničkoj i drugoj pripadnosti.

U političke aktere spadaju lideri, pokreti, partije, u ekonomske vlasnici privatnih firmi, servisa, vlasnici građevinskog zemljišta, banke i druge privredne ustanove, u stručnjake za prostor pripadaju arhitekta, urbanisti, građevinski inženjeri i prostorni planeri. U korisnike se svrstavaju svi žitelji urbanih cjelina. Akteri se mogu svrstati u domaće i strane, ali na vrhu hijerarhije su svakako političari a na dnu građani kao korisnici.

Prema mišljenju prof. S. Vujovića, od pomenutih grupacija aktera trebalo bi očekivati određene uticaje na oblikovanje i uređenje urbanog prostora. Političari nastoje da održe optimalnu ravnotežu između preduzetničkih ciljeva, s jedne, i ekonomskog razvoja i opštih ciljeva društvenog razvoja, s druge strane, kao i zaštitu javnog interesa i socijalno ugroženih kategorija stanovništva. Ekonomski akteri, prvenstveno oni iz privatnog sektora, trude se da obezbijede odgovarajuće urbane resurse za obavljanje svojih aktivnosti. Stručnjaci za prostor trebalo bi da operacionalizuju strategiju urbanog razvoja kroz urbano planiranje, imajući u vidu potrebe svih aktera urbanog razvoja. Građani su multifunkcionalni korisnici urbanog prostora. Inače, uticaj građana na planiranje i urbani razvoj je zanemarljiv osim kumulativnog efekta raširene prakse ilegalne gradnje koja predstavlja višestruk problem u urbanom prostoru i njegovoj okolini.

Urbane cjeline i druga naselja u Crnogorskom primorju su izloženi posebnim procesima u vidu globalizacije i tranzicije koje podstiču međunarodna pokretljivost stalnih migracija stanovništva, zatim sezonska turistička pokretljivost, kao i pojačana etnička šarolikost turista, među kojima u najnovije vrijeme ima prilično raznih kupaca nekretnina.

Problem za sebe u urbanim cjelinama predstavlja rekonstrukcija i revitalizacija zakonom zaštićenih gradskih sadržaja. Na ovo obavezuje i Amsterdamska de-

klaracija iz 1974. godine koja se u mnogim slučajevima zaobilazi. Zbog toga prijeti opasnost od aktivne i pasivne akulturacije, od potpune turistifikacije i prilagođavanja osnovnog urbanog sadržaja pretežno turističkoj funkciji. U ovom slučaju se, po istraživanjima prof. Vujovića, otvara pitanje prilagođavanja starih naslijeđenih struktura savremenim potrebama, odnosno njihovom uključivanju u aktuelni život urbane cjeline i njene okoline. Konzervacija i restauracija pojedinih objekata ne isključuje njihovo funkcionalno transformisanje već zahtijeva opremanje savremenim sanitarnim i infrastrukturnim sadržajima, pogodnim i za stalno stanovanje u njima koje obavezuje da se sačuva njihova spomenička vrijednost.

Primorske urbane cjeline, po istraživanjima prof. Vujovića, najbolje može održavati i zaštititi staro domicilno stanovništvo koje ih stalno nastanjuje i identifikuje se sa njima. Ali problem je što depopulacija i odlazak mlađeg stanovništva u potragu za školovanjem i zapošljavanjem utiče na nepovoljnu starosnu strukturu domicilnog stanovništva pa iz tih razloga ovom graditeljskom naslijeđu i kulturnom blagu prijete brojne opasnosti. Ovim porobljenjima izloženi su, na primjer, Budva, Kotor, Perast, Tivat, Bar, Ulcinj, na primjer, zbog pogrešno shvaćenih ideja napretka i zahtjeva sadašnjice, neumjesne težnje za obnovom i uljepšavanjem i izopačene umjetničke neobrazovanosti.

U upravljanju urbanom cjelinom i u planiranju njenog urbanog razvoja još uvijek nedostaju zakonski propisi koji regulišu tržišne principe poslovanja i demokratskog odlučivanja. S druge strane, pitanje kvaliteta zakona postaje irelevantno kada nije sankcionisana samovolja njihovog tumačenja i primjene. Pitanje režima vlasništva nad građevinskim zemljištem i regulacije njegove upotrebe i dalje ostaje otvoreno, što dovodi do rezignacije i političke pasivnosti građana. Isto tako, zadržavanje državne svojine nad urbanim zemljištem izloženo je kritici od strane ekonomskih aktera, planera i političara, jer često nema ozbiljnih pokušaja procesa njegove privatizacije.

Istraživanja akademika Milice Kostić pokazuju da budući razvoj urbanih cjelina i naselja urbanog karaktera u Crnoj Gori treba da bude sadržajni od postojećeg i da, uz moguće očuvanje autentičnosti, prihvate bolje standarde, kako bi se na višem nivou ostvarila perspektiva urbanog naselja kao mjesta života, rada i kretanja njegovih stanovnika. Iz tih razloga se mora definisati strategija i ciljevi dugoročne demografsko-populacione politike i donošenje strategije dugoročnog urbanog i regionalnog razvoja u sklopu Nacionalne strategije održivog razvoja Crne Gore i Prostornog plana Crne Gore do 2020. godine.

Urbane sredine u narednom periodu u Crnoj Gori predodređene su da podnesu svu težinu budućeg razvoja. Koncentrisani privredni i ljudski potencijal u njima biće ubuduće glavna pokretačka snaga željenog napretka (preduzeća, škole, fakulteti, stručne, naučne djelatnosti, servisi). To je neminovnost koja je u skladu sa tendencijom svih gradova u svijetu, jer više od polovine svjetskog stanovništva danas živi u gradskim naseljima, a predviđa se da će u 2050. godini u Crnoj Gori u urbanim cjelinama, kao i u svijetu uopšte, živjeti čak 70% cjelokupnog stanovništva. Zato će XXI vijek ući u istoriju kao vijek urbanizacije.

Urbanizacija u savremenim uslovima, posebno u vrijeme tanzicije i globalizacije, i u Crnoj Gori poprima neka nova obilježja. Na Zapadu je, na primjer, još prije dvi-

je-tri decenije otpočeo povratak određenih slojeva iz urbanih aglomeracija u ruralne prostore u njihovom zaleđu. Razlozi za to mogu biti različiti. Stipe Šušvar, na primjer, uočava nekoliko razloga za to. Prvo, stanovnik ne prekida vezu s urbanom cjelinom već bira za nastanjenost ekološki pogodnije područje. Drugo, u zaleđu urbane cjeline zatiče stanovnike koji su čvrsto vezani za lokalnu tradiciju. Treće, u zaleđu urbane cjeline nalaze se oni koji su tu rođeni i koji tu rade, kao i oni koji su tu rođeni a rade u urbanoj sredini. Četvrto, tu još postoje stanovnici koji se bave poljoprivrednim djelatnostima. Na ovakve poduhvate odlučuju se službenici i radnici koji su u urbanoj cjelini zaradili nešto sredstava pa grade kuće za stanovanje ili su prisiljeni da se na ovaj način nastanjuju zbog skupoće stanova i zemljišta u velikoj urbanoj cjelini. Slične pojave se mogu uočiti i u Crnoj Gori.

Istraživanja Jelisave Kalezić su pokazala da i u Crnoj Gori izvjestan broj ljudi trećeg doba napušta urbane cjeline i odlazi u manja naselja u njihovom zaleđu. Razlog za to je što se u urbanim cjelinama odvijaju mnogi procesi koji dovode do otuđenja ljudi od prirode, do blokiranja životne energije i radosti življenja, sposobnosti intuitivnih uvida i emotivnog doživljavanja sebe samih, drugih ljudi i prirode. Nesumnjivo da je porast svakodnevnih devijantnih ponašanja, nasilja, osjećaja ugroženosti i beznađa kod velikog broja ljudi u velikim urbanim sredinama srazmjeran njihovoj odvojenosti od prirode, pa ruralne sredine koje su demografski skoro ispražnjene sve više postaju mjesta obnavljanja životne energije, intuicije, emocija.

U istraživanjima čiji su rezultati objavljeni 2004. godine u CANU Jelisava Kalezić je saopštila da je u Crnoj Gori konstatovana pojava održavanja starevine. To pokazuju primjeri gajenja vinove loze, pčela, gajenja povrća za sopstvene potrebe. Prema jednom istraživanju manjeg obima i uzorka koje je sprovedeno u Podgorici, J. Kalezić navodi da je, početkom osamdesetih godina XX vijeka, oko 60% ispitanih porodica imala neki vid aktivnosti na seoskom području u bližoj ili daljoj okolini Podgorice. U najvećem broju slučajeva nije se radilo o ekonomskim razlozima za ovakvo angažovanje. Međutim, ekonomske i društvene promjene tokom devedesetih godina, znatno opadanje standarda, porast nezaposlenosti i sve neizvjesnije okolnosti u bliskoj budućnosti, prouzrokovale su da se urbano stanovništvo okrene nekim oblicima poljoprivredne ili stočarske proizvodnje.

Zbog toga izvjestan broj ljudi trećeg životnog doba napušta urbane cjeline i odlazi u manja naselja. Ovo podstiče i posjedovanje stečenog nekog stalnog novčanog prihoda (penzije), zatim kuće a često i imanja na selu, uz mogućnost da se koliko-toliko privređuje, bez osjećaja egzistencijalne zavisnosti od toga. Uostalom, gajenje vinove loze, držanje pčela, gajenje povrća za sopstvene pa i tržišne potrebe, spada u vrstu zabave i skraćivanja vremena. Istovremeno na ovaj način se uspostavlja određena veza između ljudske zajednice, životinjskog i biljnog svijeta, što pospešuje nove poglede na život i svijet.

12. 1. 4. PREPORUKE

Za urbanizaciju u Crnoj Gori, u novije vrijeme, bile su presudne deagrarizacija i industrijalizacija. Zbog toga je ne bi trebalo dalje forsirati, pogotovu što je to značajno

za ujednačavanje procesa urbanizacije u regionalnom smislu. Ali proces urbanizacije u populacionom smislu treba prodržati preko aktivnosti populacije aktiviranjem sjevera, kao depresivnih djelova centralnog regiona, obezbjeđenja radnih mjesta za široku skalu socijalnih karakteristika populacije, jer je jedino realno u tome zaustavljanje migracija sa sjevera na jug.

U savremenim uslovima bi trebalo održati razvoj suburbanih, semiurbanih i ruralnih centara jer upotpunjuju mrežu kontrolnih punktova u funkciji integralnog održivog razvoja, posebno sa aspekta ekološke zaštite. Potrebno je rehabilitovati sva manja naselja kao habitate i mjesta življenja i rada, da se obnove i započnu novi razvojni ciklusi i to naselja koja imaju uslove za opstanak i razvoj u ekonomskom i socijalnom pogledu.

Mora se modernizovati urbanističko planiranje (regulaciono, generalno i detaljno), sa posebnim naglaskom na ekološkim aspektima planiranja. Takođe je neophodno posvetiti pažnju planiranju, projektovanju, rekonstrukciji i revitalizaciji starih urbanih cjelina u Crnogorskom primorju sa posebnim naglaskom na očuvanju njihovih kulturnih vrijednosti. Pored ovoga, posebno je važno kroz planove i projekte urbanih cjelina obezbijediti uslove za život, ekonomske i socijalne potrebe i u urbanim i u ruralnim sredinama. Budući razvoj urbanih cjelina mora biti sadržajni. Moraju se, uz obavezno očuvanje autentičnosti, uvesti savremeni standardi i na taj način ostvariti kvalitetniji nivo urbanih uslova života. Zbog toga se oko ovih poslova moraju angažovati, kako politički i ekonomski akteri tako i stručnjaci svih profila i građani.

LITERATURA

- [1] *Etnologija grada u Crnoj Gori*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, knj. 96, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 37, Podgorica 2009.
- [2] Kalezić, Jelisava: *Selo-naselje postindustrijskog društva*, u: *Selo u Crnoj Gori*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti i Univerzitet Crne Gore, Naučni skupovi, knj. 66, Podgorica 2004.
- [3] Klaus, Vaclav: *Plava planeta u zelenim okovima – šta je u opasnosti; klima ili sloboda?*, CID, Podgorica 2010.
- [4] Kostić, Milica: *Obilježja dugoročnog kretanja gradskog stanovništva i standarda u urbanim sredinama Crne Gore*, u: *Etnologija grada u Crnoj Gori*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, knj. 96, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 37, Podgorica 2009.
- [5] Sarinen, Elijel: *Gradovi – njihov razvitak, njihovo propadanje, njihova duhovnost*, Sarajevo 1972.
- [6] *Selo u Crnoj Gori*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti i Univerzitet Crne Gore, Naučni skupovi, knj. 66, Podgorica 2004.
- [7] Vlahović, Petar: *Selo u Crnoj Gori*, u: *Selo u Crnoj Gori*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti i Univerzitet Crne Gore, Naučni skupovi, knj. 66, Podgorica 2004.
- [8] Vlahović, Petar: *Grad u Crnoj Gori i njegov etnološki značaj*, u: *Etnologija grada u Crnoj Gori*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, knj. 96, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 37, Podgorica 2009.
- [9] Vujović, Sreten: *Glavni akteri socioprostornih promjena crnogorskih primorskih gradova u postsocijalističkom periodu*, u: *Etnologija grada u Crnoj Gori*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, knj. 96, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 37, Podgorica 2009.

12. 2. RURALIZACIJA

Sažetak: Dva su bitna činioca koja su uticala na probleme ruralizacije. Jedan razlog je razvoj i industrijalizacija zemlje u drugoj polovini XX vijeka. On je uslovio iseljavanje stanovništva na relaciji selo – grad. Drugi razlog je taj što je u novije vrijeme došlo do pada životnog standarda. Zbog toga se neka lica trećeg životnog doba vraćaju u ruralne sredine. Tamo gaje vinovu lozu, pčele i povrće za domaće i tržišne potrebe. Razlozi za iseljavanja na relaciji selo – grad javili su se kao posljedica razvoja industrije. Migracijama selo – grad je doprinijelo i to što država uopšte nije obraćala pažnju na selo i njegov ekonomski, humani i društveni razvoj. Napuštanje ruralnih krajeva opravdavallo se, pored ekonomskih razloga, željom za duhovnom nadgradnjom (školovanje) i boljim životom.

Ključne riječi: *ruralizacija, industrijalizacija, migracije, selo, revitalizacija*

Abstract: Two major factors contributed to ruralisation problems in Montenegro. First is industrialization and development of the country in 2 nd half of the 20 th century, which conditioned migration to cities from the countryside. Second factor is recent loss of the living standards. Because of this, some old people are returning to the countryside and grow vine, vegetables and honey for trading and personal use. Migrations from countryside to the cities have been supported by the complete ignorance of the countryside and its economical significance and development by the state.

Key words: *ruralisation, industrialization, migration, countryside, revitalization*

12. 2. 1. UVOD

Proučavanje ruralnih cjelina u Crnoj Gori vrši se u okviru raznih naučnih disciplina. Ali u ovom osvrtu osnovu čine samo neka istorijska, geografska, etnološka, antropološka i sociološka viđenja pojedinih pojava i problema.

Cilj ovog osvrta je da bez nekih posebnih pretenzija skrene pažnju na pojedina pitanja i probleme u vezi sa procesom ruralizacije u Crnoj Gori. Riječ je, između ostalog, o demografsko-populacionoj i kulturno-istorijskoj ulozi, iseljavanjima iz Crne Gore, useljavanjima iz ruralnih cjelina i useljavanjima u urbane sredine, posljedicama depopulacije ruralnog prostora i mogućnostima i potrebama, u novije vrijeme, revitalizacije ruralnih prostora u Crnoj Gori.

Osvrt je zasnovan na neposrednim terenskim opservacijama i potkrijepljen podacima iz odgovarajuće naučne literature koja je popisana na kraju osvrta. (P. Rovinski, R. Bakić, S. Šuvar, Sv. Livada, Sl. Vukićević, Sr. Vujović, S. Vukadinović, B. Milošević, J. Kalezić, P. Vlahović, S. Raonić, na primjer)

12. 2. 2. STANJE

Crnogorski ruralni prostor prolazio je kroz različite faze svoga razvoja. Uostalom, pojedini nazivi koji su se očuvali u leksičkoj građi veoma jasno označavaju i rangiraju pojedine i ruralne i urbane cjeline. Nazivi za ruralne cjeline su seoce, zaselak, selo, a takođe ruralna obilježja umnogome imaju i varošica, varoš i gradić. Toponim „selište” upućuje da je na tom prostoru bilo seosko naselje. Jasni su i uputni nazivi za urbane celine, među kojima su: predgrađe, podgrad, predgrad, gradište, gradina, gradac, na primjer. Prema ovoj narodnoj kategorizaciji može se u Crnoj

Gori pratiti rasprostiranje i ruralnih i urbanih cjelina i istovremeno zaključiti koliko je neki ruralni ili urbani predio bio pogodan za boravak žitelja u njemu (Kalezić, str. 143).

Pretežna većina crnogorskih ruralnih naselja nastala je iz nužde – istorijskog trenutka naseljavanja ovih prostora. Mnoga su izgledala kao privremeno stanište. Neznatno su pomjerala svoje lokalitete. To im je odredilo sudbinu, tipove i modele, raspored, putnu mrežu, arhitektoniku kuća, vrstu građevinskog materijala nadohvat ruke, dvorišta i obradive areale i cjelokupni način života naroda (Livada, str. 50).

Crnogorske ruralne cjeline nastajale su iz potrebe življenja. Osnovno i veoma prepoznatljivo njihovo obilježje oduvijek je bila velika demografsko-populaciona snaga. Ona je omogućila da u različitim istorijskim okolnostima ta ljudska snaga odoli dramatičnim promjenama geopolitičkih odnosa u okruženju, da naselje postane sigurnije prebivalište, pijemont slobodnih ljudi, baza nacionalnog opstajanja, čuvar tradicije i običaja i pouzdani proizvođač hrane. Ta ljudska snaga doprinijela je da naselja opstanu, razvijaju se, jačaju svoju ekonomsku snagu sve do početka druge polovine XX vijeka (Bakić, str. 329). Međutim, u novije vrijeme neka od tih svojstva se polako napuštaju i nestaju.

Do zaokreta u odnosu seoskog stanovništva prema urbanim cjelinama dolazi od vremena kada urbane cjeline izrastaju u nove centre progressa i centre boljih uslova življenja, što se uglavnom poklapa sa početkom XX vijeka, a posebno sa njegovom drugom polovinom kada se urbane cjeline transformišu u industrijske i sveukupne privredne centre razvoja, centre školstva, zdravstva, kulture, bankarstva, kada postaju centri narodne vlasti i drugih ustanova i institucija. Ovi procesi, praćeni mirnim periodom razvoja, pokreću snažne migracione procese koji teku iz urbanih u ruralne sredine, što znatno utiče na demografsko populaciona raslojavanja.

Prvo veće raslojavanje crnogorskog stanovništva uslijedilo je u Drugom svjetskom ratu u kome je Crna Gora izgubila preko 12% svoga stanovništva, procentualno znatno više u tom periodu od Poljske i Sovjetskog Saveza. Neposredno poslije Drugog svjetskog rata, 1945. godine, planski je iz Crne Gore, radi navodnog poboljšanja njihovih životnih uslova, preseljeno u Vojvodinu (planska državna kolonizacija) oko 6.000 porodica, odnosno oko 37.000 stanovnika, što je u to vrijeme činilo oko 10% ondašnjeg ukupnog stanovništva Crne Gore. Ali najkrupnije promjene desile si se između šezdesetih i osamdesetih godina XX vijeka, u seobama selo – grad (Vlahović, 21).

Istraživanja koja je sproveo prof. dr Radovan Bakić sa saradnicima u okviru jednog većeg projekta, pokazala su da je iseljavanje na relaciji selo – grad u pitomije krajeve Crne Gore prvo otpočelo na sjeveru. Zbog toga je porast stanovništva u Crnogorskom primorju bio u stalnom povećanju a opadao je u zaleđu. Slično povećanje uočeno je i u središnjem regionu Crne Gore, a u sjevernom regionu Crne Gore, od 1971. do 1981. došlo je, usljed preseljavanja, do primjetnog smanjenja saskog stanovništva (Bakić i saradnici, str. 13).

Zbog raslojavanja sela učešće ruralnog stanovništva opada u 1948. godini od 78,7% na 38,1% u 2003. godini, a učešće stanovništva u urbanim cjelinama raste od 21,6% na 61,9% ukupnog stanovništva Crne Gore. Ovi procesi ipak nijesu bili svuda

podjednako intenzivni u svim predjelima Crne Gore, već se razlikuju između pojedinih regija, opština, mikrocjelina i naselja. Proizilazi da se u tom periodu iz ruralnih cjelina iselio njihov ukupni prirodni priraštaj i još 40.621 stanovnik više. Prosječna populaciona veličina ruralnih cjelina spala je na 213,5 stanovnika u prosjeku. Demografsko stablo je oronulo. Učešće starog stanovništva kretalo se između 25 i 30% a u brojnim naseljima i preko 30%. U tom periodu 15 ruralnih cjelina ostalo je bez stalnog stanovništva (Bakić, str. 330).

Demografsko populacionu eroziju cnogorskih ruralnih sredina prouzrokovale su socijalno-ekonomske promjene. Postao je dominantan razvoj industrije i turizma. Sva investiciona ulaganja u to vrijeme bila su usmjerena na industriju i turizam, dok su ulaganja u razvoj poljoprivrede i ruralnih cjelina bila gotovo zanemarljiva. Urbane cjeline, proizvodne organizacije i opštinske administrativne ustanove u njima nudile su radna mjesta i zapošljavanje, što je za ruralno stanoništvo bilo vrlo privlačno. Zbog toga su iz ruralnih sredina, kojima se nije nudilo gotovo ništa, potekle migracije pretežno mladih ljudi i mlađih srednjovječnih generacija koje su tražile i nalazile posao u urbanim sredinama. U vrijeme masovnih seoba selo – grad Podgorica je uvećana preko 8,2 puta, Nikšić 5,9, Pljevlja 3,1, Bijelo Polje 4,7, Berane 3,3, Rožaje 6,2, Bar 12,2, Budva 10,4, Dobrota 8,0, Tivat 3,3, Ulcinj 2,5, Herceg Novi 4,8, Mojkovac 9,8, Žabljak 22,3 puta (Bakić, str. 337).

Migracije iz ruralnih cjelina izazvale su i pozitivne i negativne posljedice i u ruralnim i u urbanim sredinama. Ruralne sredine, osim u sjeveroistočnoj Crnoj Gori, oslobađale su se viška radne snage, a veliki prostori ostali su bez radno sposobnog stanovništva pa su u njima prevladala staračka domaćinstva i slabo produktivna staračka radna snaga. To je oslabilo i ekonomsku osnovu ruralnih cjelina jer je dovelo do napuštanja pojedinih poljoprivrednih grana. Smanjio se broj njiva koje se oru, mnogi voćnjaci i vinogradi su zapustjeli, livade se sve manje kose, katuni su skoro napušteni pa je i stočarstvo u velikoj mjeri zamrlo (Bakić, str. 337). Stanovnici urbanih naselja sve više su se udaljavali od životnih resursa, polja, šuma, vode, staništa. Odvajali su se od mukotrpnog rada prethodnih generacija, tražeći olakšanje u bijedi urbanih sredina. Radikalizam egzodusa iz urbanih cjelina i poljoprivrede, deagrarizacijom bez presedana, bio je istorijski šok ne samo na demografsku strukturu nego i na sve sadržaje življenja, kulture i civilizacijskih karakteristika ovih aglomeracija (str. 57).

Doseljavanje seoskog stanovništva u urbane sredine takođe je stvorilo mnoge probleme. Došlo je do neplanske i nezakonite izgradnje objekata, do pritiska na energetske, vodovodne i kanalizacione sisteme i do stihijnog odlaganja otpada na neprimjerenim mjestima. Opterećeni su takođe društveni servisi, posebno škole i zdravstvene ustanove. Vršen je pritisak na stambenu izgradnju, a sa tim uporedo pojavio se višak radne snage pa je opočeo proces nezaposlenosti. Bilo je i problema ekološke prirode. Sa širenjem urbanih naselja uništavano je poljoprivredno obradivo zemljište. Nepovratno su za poljoprivrednu proizvodnju izgubljene značajne površine u Beranskoj, Bjelopoljskoj i Mojkovačkoj kotlini, Nikšićkom i Cetinjskom polju, Bjelopavličkoj i Zetskoj ravnici kao i na nekim prostorima u Crnogorskom primorju (Bakić, str. 338).

12. 2. 3. PROBLEMI

Razvoj industrijalizacije u Crnoj Gori ostavio je velike posljedice na agrarne cjeline i poljoprivredu. Među tim posljedicama su: poremećaj biodemografskih struktura, senilizacija, devitalizacija struktura, razbijanje porodice, izmjena dinamike življenja, brže nestajanje klasičnog seljaštva nego nastajanje novih oblika i procesa, naglašena prostorna, socijalna i bračna pokretljivost i slično. Ovim je većina ruralnih naselja u Crnoj Gori nepotrebno ubrzala „gašenje ognjišta” i usmjerila ih da nestanu i ostanu samo kao toponimi (Livada, str. 57).

Ruralna naselja, kojih po statistici sada ima 1217 u Crnoj Gori, danas su relativno mala. Po statistici do 100 stanovnika sada ima 54,6% ruralnih naselja. U njima je izražena demografska starost jer u ogromnoj većini u odnosu na mlado stanovništvo većinu čine stare osobe. Pored toga, prisutan je veliki broj neoženjenih zbog toga što veliki broj djevojaka ne želi da se uda za poljoprivrednog proizvođača i da živi sa njim u ruralnom naselju. Ruralna naselja su relativno slabo saobraćajno povezana sa urbanim centrima, nekvalitetno se napajaju električnom energijom i nijesu regulisane zdravstvene, školske i druge kulturne usluge.

Implikacije industrijalizacije, kao što se vidi, ostavile su velike posljedice na agrarne cjeline i poljoprivredu u Crnoj Gori. Među tim posljedicama su: poremećaj biodemografskih struktura, senilizacija naselja, devitalizacija struktura, razbijanje porodice, izmjena dinamike življenja, brže nestajanje klasičnog seljaštva nego nastajanje novih oblika i procesa, naglašena prostorna, socijalna i bračna pokretljivost i slično (Livada, str. 57).

12. 2. 4. PREPORUKE

Jedan od glavnih zadataka je uređivanje prostora. Treba jasno razgraničiti šta je ruralni (poljoprivredni), industrijski, a šta rekreativni prostor. Ruralna područja, kao geografski manje ili više prepoznatljivi segmenti društva, moraju se usmjeriti na razvijenije solidnije mreže tržišnog poslovanja i njegovih uticaja.

Državna strategija prema razvoju ruralnih cjelina mora biti usmjerena na demografsko populaciono podmlađivanje, jačanje ekonomske snage, afirmisanje robne proizvodnje i razvoj kvalitetnijih uslova življenja u crnogorskim ruralnim sredinama.

U okviru ruralne problematike može se izdvojiti nekoliko važnijih poruka. Prije svega, ruralne sredine treba što prije transformisati u radne površine za proizvodnju hrane i kroz taj proces omogućiti veće zapošljavanje radne snage. Uporedo sa ovim moraju se obezbijediti kvalitetniji komunalni uslovi za lagodnije življenje i način života u ruralnom prostoru. Isto tako ruralni prostor je neophodno osposobiti za kvalitetan život i što bolju produktivnost. Tome bi znatno doprinijele kvalitetnije saobraćajne veze, stabilnije napajanje električnom energijom. Osnovu za to čini, razumije se, proizvodnja zdrave hrane koja ima visoku tržišnu vrijednost i razvoj tržišnog privređivanja. U ruralnim naseljima mora se posvetiti odgovarajuća pažnja povezivanju sa svijetom, zatim razvoju obrazovanja i školstva, kulturnim i zdravstvenim uslugama.

Za uspješno funkcionisanje ruralnih zajednica treba omogućiti da se u njima, pored tržišne zaradne, mogu dobiti kvalitetne zdravstvene, obrazovne i druge usluge, da se razvije zadovoljavajuća unutrašnja i spoljna saobraćajna komunikacija, zatim obezbijedi informaciona tehnologija, što bolji društveni život i da zajednica kao cjelina zaštiti prirodnu sredinu koja ima posebnu vrijednost. Zbog toga je potrebno da se podstakne osnivanje malih i srednjih preduzeća u ruralnim područjima, ali pod uslovom da imaju „šansu” da efikasno posluju. Uporedo sa razvojem neke vrste integrisane lokalne ekonomije, potrebno je razvijati i sociokulturnu integraciju ruralnih zajednica u interesnom i ekstremnom smislu. Na ovaj način bi se zaustavio stihijni trend deagrarizacije. Dakle, uporedo sa razvojem neke vrste integrisane lokalne ekonomije, potrebno je razvijati i sociokulturnu integraciju ruralnih zajednica u interesnom smislu (Milošević, str. 139).

Zanemarivanje ruralnih prostora dovelo nas je u apsurdnu međuzavisnost. Ljude smo izvozili, hranu uvozili, polja nijesmo obrađivali i izložili smo ih prirodnom propadanju, a ovi procesi deset puta brže degradiraju prostor nego što je njihovo kultivisanje. Sada imamo moderne urbane cjeline a nemamo modernizovana ruralna naselja. Imamo takođe i veliki poremećaj u rasporedu stanovništva u prostoru. Prostor od prethodnih generacija naslijedili smo u boljem stanju nego što ga ostavljamo narednim pokoljenjima. Neoprostiv je grijeh što se klasični oblici ruralnog stvaralaštva nijesu inovirali već su nestajali prije nego što su se reurbanizovani moderni javljali. Ovakav proces se nigdje nije dogodio pa se nije smio dogoditi ni u Crnoj Gori (Livada, str. 52).

Zadatak države i društva i svih njihovih segmenata je da, u opštem interesu, što prije pristupi revitalizaciji urbanih prostora i poljoprivrede. Iskustvo razvijenog svijeta upućuje na više pravaca razvoja, što znači da treba stimulisati i velika pojkoprivredna gazdinstva, ali i male posjede, održavati mješovita gazdinstva i ohrabrivati i pomagati različite vidove aktivnosti u ruralnim gazdinstvima.

Najbolji primjer za to, na koji se treba ugledati, je ono što je u tom pogledu učinjeno u Francuskoj, Švajcarskoj ili Ausriji, na primjer. U pomenutim zemljama revitalizovana su neka naselja koja se nalaze čak i na nadmorskoj visini do dvije hiljade metara. Povezana su saobraćajnicama pa čak i mljekovodima. U mnogim slučajevima dopremanje ili spuštanje proizvoda vrši se žičarama. Ovim poslom se bave i interdiciplinarni timovi čiji je zadatak stabilizacija življenja koje omogućava bolji i novi život. Na osnovu ovih poduhvata Austrija, na primjer, od oko 10 milijardi dolara turističkog priliva, četiri milijarde godišnje dobija iz ruralnih zona (Livada, str. 58).

Diverzificirana ruralna poljoprivreda zapošljava profesionalno, starosno i polno različite kategorije, i tek se tada može govoriti o mogućnosti održavanja i modernizacije postojeće ruralne strukture, a možda i o njenoj revitalizaciji. Favorizuje se integralni ruralni razvoj koji podrazumijeva multisektorski pristup, kao i partnerstvo između javnog, privatnog i neprofitnog sektora (Vujović, str. 107).

Razvoj svih poljoprivrednih grana, zaštita čovjekove životne sredine i života u njoj, najbolji su podsticaj da se čovjekov život u ruralnim sredinama realno shvati i usmjeri u budućnost. Ruralna sredina se danas veoma lako može izjednačiti sa urbanom sredinom. Savremena saobraćajna sredstva omogućavaju laku komunikaciju sa gradskom

sredinom, a sredstva za informisanje veoma lako povezuju čovjeka sa svim informacijama i dostignućima savremenog čovječanstva. To olakšava da se čovek vrati u prirodnu sredinu koja omogućuje zaštitu zdravlja i nesmetan razvoj ljudskih populacija.

Pošto naše vrijeme prati nezaposlenost, bilo bi logično razmisliti da se ruralna sredina što prije pretvori u „zelenu tvornicu” i prihvati višak radne snage do koje dolazi u urbanim sredinama. Revitalizacija urbanih sredina spriječila bi nekontrolisano zagađivanje prirodne sredine, pa je i zbog toga ovoj problematici neophodno pokloniti odgovarajuću pažnju. Još nije kasno, mada nema mnogo vremena, da se svestrano razmisli o uzrocima i posljedicama daljeg raslojavanja i zapostavljanja ruralnih sredina. Posljednji je čas, to treba posebno naglasiti, da se iz više razloga, što prije treba pristupi revitalizaciji ruralnih sredina i to zbog demografskih, populacionih, društvenih, ali svakako i državnih potreba (Vlahović, str. 25–26).

Ruralna vrijednosti su u našim savremenim uslovima veoma zanemarene, potcijenjene i obezvrijeđene. Preostali stanovnici sela su, u biološki poodmaklom životnom dobu, najčešće prepušteni sami sebi. Ostavilo ih je u mnogim slučajevima i sopstveno potomstvo, koje je u potrazi za „hlebom bez motike” prešlo iz ruralnih u urbane celine bez obzira na to što mnogi od njih ni u urbanim sredinama nijesu riješili svoje osnovne egzistencijalne probleme.

Nezaposlenost je u našim savremenim uslovima ključni životni problem. U društvu koje je, kao naše, u tranziciji, neophodno je uložiti napor i što prije svaku ruralnu sredinu pretvarati, figurativno rečeno, u „zelenu tvornicu”. Ona bi, bez posebnih teškoća, mogla da prihvati iz urbanih sredina višak radne snage i vrati život bezrazložno napuštenoj urbanoj sredini. Posljednji je momenat da društvo i država ovom problemu posvete više pažnje ne samo iz ekonomskih već i iz demografskih, populacionih, društvenih kao i opštih životnih i državnih potreba.

Život u crnogorskim ruralnim sredinama se, u savremenim uslovima, sticajem okolnosti, ipak, postepeno mijenja. Ali još uvijek nije izgubio neke svoje specifičnosti i neke svoje prednosti koje ima u odnosu na urbanu sredinu. Prednosti sela su što je u njima očuvana životna sredina iz koje se, pomoću savremenih sredstava, može veoma lako komunicirati sa urbanim sredinama. Pomoću savremenih sredstava za informisanje čovek se sada i u ruralnim sredinama lako povezuje i obavještava o zbivanjima i događajima u zemlji i svijetu.

Život i rad u ruralnim sredinama u savremenim uslovima zahtijeva određeno stručno obrazovanje. Poljoprivrednu proizvodnju sada treba obavljati pomoću tehničkih sprava i savremene mehanizacije. Rad na njivi sada zahtijeva poznavanje određenih mašina i tehnoloških procesa. Poljoprivredne mašine se u savremenom zemljoradničkom procesu koriste na njivi, oko nje, pa čak i iznad nje, kada je u pitanju poljoprivredna avijacija. Isto tako njiva se u savremenoj obradi posipa vještačkim đubrivom i raznim vrstama pesticida. Tamo gdje ima uslova njiva se u slučaju potrebe vještački zaliva ili navodnjava. Na njivi se, na ovaj način, kao u nekoj fabrici vrše određene dorade i prerade plodova koji se na njoj gaje. Svaki obrađivač na njivi koja se sada sve više obrađuje komplikovanim mašinama, a sve manje motikom, ralom, plugom i radnom stokom, mora biti ne samo agronom nego i mehaničar (inže-

njer) i ekonomista koji mora proračunati šta mu se i uz kakve troškove isplati i koliko da proizvede i po kojoj cijeni to može da plasira na tržište (Šuvar, str. 45).

Seoska štala u savremenim uslovima, kao i proizvodnja na njivi, često dočara-va opremu u nekom malom industrijskom pogonu. Štala je ispunjena napravama i uređajima kojima se obavljaju pojedini poslovi. Pastir koji je ranije išao po pašnjaci-ma sa krupnom stokom ili stokom sitnoga zuba, u savremenom stočarstvu je izgu-bio ulogu pastira i zamijenio je ulogom mehaničara, tehničara, hemičara i laboran-ta. Moderni poljoprivrednik je, čak i u onim zemljama u kojima prevladava seosko stanovništvo, kao što je slučaj u Kini, Indiji, nekim zemljama Južne Azije, pa i veći-ni latinoameričkih zemalja, uz savremenu modernu poljoprivredu, još uvijek u po-nečemu zadržao osobine klasičnog seljaka, odnosno farmera. Dakle, poljoprivreda i ruralne cjeline su svuda u nekoj vrsti tranzicije i traganja za novim identitetom, pa je to slučaj i u našoj zemlji (Šuvar, str. 45).

U savremenim uslovima, u Crnoj Gori u ruralnim sredinama uglavnom nema dovoljno društvene snage koja bi bila nosilac proizvodnje društvenog života koji bi omogućio vraćanje „života selu” i smisla življenja u ruralnim sredinama, ne samo poljoprivrednika nego i pripadnika širih struktura stanovništva. Zbog toga se mora pristupiti stvaranju novog tipa ruralnih sredina, prije svega zbog potreba savreme-nog i progresivnog razvitka Crne Gore a ne samo potreba njenih ruralnih sredina. Pretpostavlja se da u svim strukturama stanovništva Crne Gore, sa stanovišta sadaš-njosti i pogotovu sa stanovišta budućnosti, postoji otvoren ili latentan interes za vra-ćanje „života selu” (Vukićević, *Seljakov rad između tradicije i modernosti*, str. 83 i 87).

Savremena terenska proučavanja su pokazala da i u naše vrijeme, u Crnoj Go-ri, izvjestan broj lica trećeg životnog doba odlazi u pojedine prigradske ruralne sre-dine. Razlog za to je pad životnog standarda, posjedovanje nekog stalnog prihoda (penzije, na primjer), posjedovanje kuće, a često i imanja u naselju, ali i mogućnost da se privređuje i bez osjećaja egzistencionalne zavisnosti od toga. Uočavaju se pri-mjeri gajenja vinove loze, držanja pčela, gajenja povrća za sopstvene pa i tržišne po-trebe. Na ovo, u novije vrijeme, utiče i pad standarda članova porodice, porast neza-poslenosti kao i neizvjesnija bliža budućnost, koja primorava da se i savremeno ur-bano stanovništvo okrene, u vidu dopunskog privređivanja, nekim oblicim poljopri-vredne ili stočarske proizvodnje (Kalezić, str. 148).

U ovom prilogu, kao što je i u Uvodu rečeno, pošto je ruralizacija značajan pro-ces u Crnoj Gori, skrenuta je pažnja na pojedina pitanja i probleme koji su u Crnoj Gori povezani sa ruralnom problematikom. Riječ je, između ostalog, o demograf-sko-populacionoj i kulturno-istorijskoj ulozi ruralizacije, iseljavanjima sa ruralnih prostora iz Crne Gore, useljavanjima iz ruralnih sredina i useljavanjima u urbane sredine, posljedicama depopulacije ruralnog prostora i mogućnostima i potrebama, u novije vrijeme, revitalizacije ruralnih prostora u Crnoj Gori.

LITERATURA

- [1] Bakić, Radovan: *Demografsko populaciona kretanja u selima Crne Gore od 1948. do 1991. godine*, Zbornik radova *Selo u Crnoj Gori*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti i Univerzitet Crne Gore, knj. 66, Podgorica 2004.

- [2] Bakić, Radovan i saradnici: *Geografija Crne Gore, faktori prerasmjesta stanovništva*, knj. I, Nikšić 1991.
- [3] Kalezić, Jelisava: *Selo – naselje postindustrijskog društva?*, Zbornik radova *Selo u Crnoj Gori*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti i Univerzitet Crne Gore, knj. 66, Podgorica 2004.
- [4] Livada, Svetozar: *Sudbina crnogorskih ruralnih naselja nastalih za historijski trenutak*, Zbornik radova *Selo u Crnoj Gori*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti i Univerzitet Crne Gore, knj. 66, Podgorica 2004.
- [5] Milošević, Božo: *Dileme naučno političkog pristupa tranziciji sela i poljoprivrede u nas*, Zbornik radova *Selo u Crnoj Gori*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti i Univerzitet Crnr Gore, knj. 66, Podgorica 2004.
- [6] Raonić, Simeun: *Nastanak i tipizacija durmitorskih sela*, Simpozijum *Seoski dani Sretena Vukosavljevića*, knj. XXII, Prijepolje 2005.
- [7] Raonić, Simeun: *Mogući pravci razvoja sela durmitorskog područja – novo durmitorsko selo*, Simpozijum *Seoski dani Sretena Vukosavljevića*, knj. XXIII, Prijepolje 2008.
- [8] Raonić, Simeun: *Stanovništvo Durmitorskog područja*, Simozijum *Seoski dani Sretena Vukosavljevića*, knj. XXIV, Prijepolje 2009.
- [9] Rovinski Apolonovič, Pavel: *Etnografija Crne Gore*, knj. I – II, CID, Podgorica 1998.
- [10] Šušar, Stipe: *Selo u tranziciji (nekoliko opaski o globalnom procesu deruralizacije)*, Zbornik radova *Selo u Crnoj Gori*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti i Univerzitet Crne Gore, knj. 66, Podgorica 2004.
- [11] Vlahović, Petar: *Selo u Crnoj Gori*, Zbornik radova *Selo u Crnoj Gori*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti i Univerzitet Crne Gore, knj. 66, Podgorica 2004.
- [12] Vujović, Sreten: *Crnogorsko selo u tranziciji*, Zbornik radova *Selo u Crnoj Gori*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti i Univerzitet Cne Gore, knj. 66, Podgorica 2004.
- [13] Vukadinović, Srđan: *Kvalitet života crnogorskog sela na razmeđu milenijuma*, Zbornik radova *Selo u Crnoj Gori*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti i Univrzitet Crne Gore, knj. 66, Podgorica 2004.
- [14] Vukićević, Slobodan: *Seljakov rad između tradicije i modernosti – u stvari – selo između tradicije i modernosti*, Zbornik radova, *Selo u Crnoj Gori*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti i Univerzitet Crne Gor, knj. 66, Podgorica 2004.
- [15] Vukićević, Slobodan: *Lokalno i ruralno između tradicije i modernosti*, Simpozijum *Seoski dani Sretena Vukosavljevića*, knj. XXIV, Prijepolje 2008.

12. 3. ETIKA MULTINACIONALNE I MULTIKONFESIONALNE DRŽAVE

Sažetak: Crna Gora je multinacionalna i multikonfesionalna država. Ona se i u prošlosti deklarirala kao „Domovina za sve nacije”. Sve nacionalne manjine koje sada žive u Crnoj Gori smatraju je svojom domovinom. Zbog toga sebe ubrajaju u konstitutivne narode. Među njima su: Srbi, Hrvati, Muslimani, Bošnjaci i Albanci. Romi se ubrajaju u etničku grupu. Registrovano je još osam drugih etničkih zajednica (Jugosloveni, Italijani, Makedonci, Mađari, Njemci, Rusi, Slovaci i Egipćani) čiji je udio statistički zanemarljiv (od 0,02 do 0,07%). U Crnoj Gori se govori crnogorskim, srpskim, albanskim, bošnjačkim hrvatskim i romskim jezikom.

Pravoslavnoj vjeri pripada 74% stanovništva, islamskoj 17,7%, a katoličkoj 3,5%. Ostale vjeroispovijesti (judaistička, protestantska, orijentalni kultovi) su, zbog malog broja (ispod jednog procenta), statistički zanemarljive.

Prava nacionalnih manjina i etničkih zajednica se izvode iz Opšte deklaracije o ljudskim pravima (1948), drugim dokumentima Ujedinjenih nacija i dokumentima Savjeta Evrope. Ali sistem zaštite ljudskih prava je u Crnoj Gori još uvijek u inoviranju i izgradnji. Država Crna Gora podržava sve projekte koji afirmišu savremeno multinacionalno i multikonfesionalno društvo u Crnoj Gori.

Ključne riječi: *multinacionalnost, multikonfesionalnost, jezik, vjera, pravo*

Abstract: Montenegro has in the past declared as a „Homeland for all nations” and today they continue to follow that motto. All minorities that live in Montenegro today see it as a homeland and because of that they are seen as constitutional nations (Serbians, Croats, Muslims, Bosnians and Albanians). Roma people are classified as ethnic minority. Eight other ethnic minorities are registered (Yugoslavs, Italians, Macedonians, Hungarians, Germans, Slovaks, Russians, Egyptians) but their share is statistically negligible. Languages in use are: Montenegrin, Serbian, Croatian, Albanian and Roma language.

74% of people are Orthodox Christians, 17,7% are Muslims and 3,5% belong to Catholic church. Other confessions are statistically negligible due to small percent of followers.

National and ethnic minorities rights are derived from the Universal Declaration of Human Rights (1948) and other UN and European documents and declarations. State of Montenegro is supporting all programs that affirm modern multinational and multiconfesional society.

Key words: *multinationality, multiconfesionality, language, religion, law*

12. 3. 1. UVOD

Crna Gora, kao multinacionalna i multikonfesionalna država, u granicama svojih mogućnosti poklanja veliku pažnju nacionalnim zajednicama koje žive na njevoj teritoriji. Ovakav odnos u Crnoj Gori ima svoje duboke korijene. Ljudska i nacionalna prava stanovnika Crne Gore poštovana su i u Kneževini i u Kraljevini Crnoj Gori, kao i, po Drugom svjetskom ratu, u Republici Crnoj Gori. Imajući u vidu tradicionalno dobre odnose prema pripadnicima drugih nacionalnosti u Crnoj Gori, u ovom osvrtu se posebna pažnja obraća na demografsku strukturu i na pravne okvire zaštite nacionalnih manjina i etničkih zajednica u Crnoj Gori. Iz toga će se, uostalom, najbolje uočiti kakva su nacionalna i politička prava i slobode nacionalnih i etničkih zajednica u Crnoj Gori, koliko se ona poštuju i koliko to odgovara evropskim standardima o zaštiti nacionalnih i etničkih zajednica u savremenim uslovima.

Osnovu za ova izlaganja čine državna dokumenta (Ustav Crne Gore i druga dokumenta) i najnovija literatura koja je navedena na kraju izlaganja u kojoj se raspravlja o propisima i analiziraju mogućnosti za ostvarivanje manjinskih prava i građanskih sloboda u Crnoj Gori (V. Bogišić 1888. i 2002, Goran Bašić 2002, 2003. i 2004, Srđan Vukadinović, 2003, Vojislav Stanovčić, 2004. i drugi).

12. 3. 2. STANJE

Crna Gora je, uostalom kao i druge evropske države, multietnička i multikonfesionalna država. Sve nacije koje žive na prostorima Crne Gore smatraju je svojom

domovinom. To se vidi i iz popisa koji je obavljen 3. oktobra 2003. godine. Tom prilikom je utvrđeno da u Crnoj Gori živi ukupno 620.145 stanovnika. U tom okviru najbrojniji su Crnogorci (267.669 ili 43,16%), zatim slijede Srbi (98.414 ili 31,99%), Albanci (31.163 ili 5,03%), Bošnjaci, kako sebe u novije vreme nazivaju (48.184 ili 7,77%), potom Muslimani (26,625 ili 3,97%), Hrvati (6.811 ili 1,10%) i Romi (2.601 ili 0,42%). Registrovano je još osam drugih etničkih zajednica (Jugosloveni, Italijani, Makedonci, Mađari, Njemci, Rusi, Slovaci i Egipćani) čiji je udio statistički zanemarljiv jer u ukupnom stanovništvu Crne Gore obuhvata od 0,02 do 0,07% (sem za Makedonce 0,13%). U kategoriju manjinskih naroda spadaju: Srbi, Hrvati, Muslimani, Bošnjaci i Albanci. Romi se ubrajaju u etničku grupu.

Po popisu iz 2003. godine u Crnoj Gori se govore sljedeći jezici: srpski (401.382 građanina), crnogorski (144.838 građana), albanski (49.456 građana), bošnjački (29.380 građana), hrvatski (3.076 građana) i romski (2.857 građana). U manjinske narode spadaju: Srbi, Hrvati, Muslimani, Bošnjaci i Albanci. Romi, međutim, spadaju u etničku grupu.

Stanovnici Crne Gore po vjerospovijesti pripadaju različitim religijama. Najbrojniji su pripadnici pravoslavne (74,20%), a zatim slijede pripadnici islamske (17,7%) i katoličke (3,5%) vjeroispovijesti. Ostale vjeroispovijesti (judaistička, protestantska, proorijentalni kultovi) su zastupljene u statistički zanemarljivom procentu.

Pojedine etničke zajednice u Crnoj Gori su više ili manje grupisane u pojedinim regionima. *Muslimani i Bošnjaci žive izmiješano* najviše (81,4%) na sjeveru Crne Gore (Rožaje, Plav, Gusinje, Berane, Bjelo Polje, Pljevlja). *Albanci* su skoncentrisani na jugu (55,5%) u Ulcinju i Baru, kao i u Podgorici, Tuzima, Rožajama i Plavu, kao i u još 12 crnogorskih opština sa manjim procentom od 1%. *Hrvati* žive (84,5%) na jugu, u Tivtu, Kotoru, Herceg Novom i Budvi. *Srbi* su izmiješani sa crnogorskim i ostalim življem na svim prostorima Crne Gore. *Romi* najviše žive u Podgorici (58,6%), ali i u svim ostalim djelovima Crne Gore.

Zanimljiv je podatak da je ratne 1999. godine sa Kosova i Metohije izbjeglo u Crnu Goru na desetina hiljada nevoljnika, Roma, Egipćana i Aškalija koji su se nastanili u prigradskom naselju Vrela Ribnička u Podgorici, Talum u Beranama i naselju „Budo Tomović” u Nikšiću. Po popisu iz 1991. zabilježeno je da je u Crnoj Gori Roma bilo manje od četiri hiljade, pa se taj broj u izbjegličkoj najezdi upetostručio. Ali popis iz 2003. godine je posvjedočio da u Crnoj Gori živi 2.601 Roma, Egipćana i Aškalija. Međutim, ni Romi ni popisivači ne kriju da su se tokom posljednjeg popisa masovno upisivali u Muslimane, pa i Crnogorce.

Treba imati u vidu da neki manjinski narodi Crnu Goru smatraju svojom matičnom državom, a svoju nacionalnu zajednicu jednom od konstitutivnih zajednica u Crnoj Gori.

Prava nacionalnih i etničkih zajednica izvode se iz Opšte deklaracije o ljudskim pravima (948) i drugim dokumentima Ujedinjenih nacija o pravima čovjeka, dokumentima Savjeta Evrope i Ureda visokog komesara OEBS-a. Ali uprkos tome što su i u istorijskoj prošlosti međuetnički odnosi u Crnoj Gori u osnovi uvijek bili dobri („Crna Gora je domovina za sve nacije!”), savremeni sistem zaštite prava nacionalnih i etničkih zajednica u Crnoj Gori je, kao i na drugim stranama, još uvijek u ino-

viranju i izgradnji. Osnove toga sistema su postavljene u Ustavu Crne Gore, zatim Povelji o ljudskim i manjinskim pravima i građanskim slobodama, Zakonu o zaštiti prava i građanskih sloboda, kao i nekim drugim pratećim zakonima i propisima (Bašić I, str. 79).

U Ustavu Crne Gore pripadnici nacionalnih manjina obilježavaju se kao nacionalne i etničke zajednice. Međutim, u javnoj upotrebi je i određenje „manjinski narod”, što je rezultat konsenzusa parlamentarnih političkih stranaka Crne Gore. Termin (naziv) „manjinski narod” prihvatilo je 76,4% Hrvata, 69,3% Bošnjaka-Muslimana, 68,2% Albanaca i 58,3% Roma (Bašić, II, str. 23).

U odgovarajućim članovima Ustava Crne Gore nacionalnim manjinama i etničkim grupama zagantovano je pravo na zaštitu nacionalnog, etničkog, kulturnog, jezičkog i vjerskog identiteta. Pored toga, pripadnicima nacionalnih manjina i etničkih zajednica obezbjeđuju se ustavne garancije na službenu upotrebu svoga jezika, isticanje svojih simbola, udruživanje, obrazovanje na maternjem jeziku, ravnomjerna zastupljenost u javnim službama, organima državne vlasti, lokalne samouprave, održavanje veza sa sunarodnicima izvan Crne Gore i učestvovanje u regionalnim i međunarodnim nevladinim organizacijama.

Nacionalne i etničke zajednice Crne Gore imaju pravo da se za zaštitu svojih prava i sloboda, zagantovanih Ustavom Crne Gore, obraćaju svim odgovarajućim međunarodnim institucijama. Iz istih razloga, radi zaštite prava i sloboda nacionalnih i etničkih zajednica i njihovog nacionalnog, etničkog, kulturnog, jezičkog i vjerskog identiteta, obrazovan je Republički savjet za zaštitu prava pripadnika nacionalnih i etničkih zajednica čiju nadležnost utvrđuje Skupština Crne Gore. U sastav Savjeta su obavezno uključeni predstavnici tri najbrojnije konfesije u Crnoj Gori (pravoslavna, katolička, islamska). Pored Savjeta u Crnoj Gori postoji Ministarstvo za nacionalne i etničke zajednice koje se stara o ostvarivanju prava nacionalnih i etničkih zajednica (Bašić II, str. 24).

O kolektivnim pravima nacionalnih i etničkih zajednica staraju se i nacionalni savjeti koji se formiraju na principima dobrovoljnosti, izvornosti, proporcionalnosti i demokratičnosti. Nacionalni savjeti nacionalnih zajednica u Crnoj Gori se staraju o unapređenju obrazovanja, informisanja i službeno upotrebi jezika nacionalnih zajednica i drugim međunarodno priznatim standardima i pravima. Ovakve savjete su u Crnoj Gori osnovali Bošnjaci, Hrvati i Romi.

Bošnjaci i Muslimani stiču pravo na upotrebu svoga jezika u Plavu, Rožajama, Gusinju, Beranama, Bijelom Polju i Pljevljima. Albanci koriste svoj jezik i pismo u Ulcinju, Tuzima i Plavu, a Hrvati u Tivtu. Riječ je o teritorijama na kojima je udio stanovništva nacionalnih zajednica iznad 15%. U Ulcinju, Tuzima i Plavu organizovana je nastava na albanskom jeziku, a tokom 2005. godine otvoren je i Učiteljski fakultet sa albanskim nastavnim jezikom.

Nastavni planovi i programi za nacionalne zajednice iz istorije, kulture, književnosti i umjetnosti koncipiraju se u saradnji sa Savjetima nacionalnih zajednica i institucijama i ustanovama koje djeluju u njihovim matičnim državama, što je propisano i Zakonom o srednjoj školi, razumije se, ukoliko za to postoje mogućnosti.

Zakon o pečatu Crne Gore i pečatima državnih organa utvrđuje da se „u opštini, odnosno pojedinom području opštine, gde se, u skladu sa zakonom i statutom opštine, vodi dvojezična administracija, u tekstu pečata, naziv organa, koji ima sjedište na tom području, ispisuje, pored crnogorskog i na albanskom jeziku”.

Krivični zakon Crne Gore zabranjuje svaku nejednakost građana u pogledu nacionalne, etničke i vjerske različitosti i utvrđuje sankcije za povrede prava nacionalnih i etničkih zajednica u pogledu upotrebe maternjeg jezika i pisma i obraćanja državnim organima i institucijama na svom jeziku.

U političkom životu Crne Gore učestvuju i predstavnici nacionalnih i etničkih zajednica. Izborni cenzus u Crnoj Gori za nacionalne manjine iznosi 3%. Izborni zakon i izborni sistem obezbjeđuju autentičnu zastupljenost predstavnika nacionalnih zajednica u političkom i javnom životu. Podjela mandata u Skupštini Crne Gore vrši se prema učešću nacionalnih zajednica u ukupnoj strukturi stanovništva i rezultatu glasanja za posebnu manjinsku listu i u skladu sa ukupnim brojem mandata u Parlamentu Crne Gore (Bašić I, str. 79). Bošnjaci, Muslimani i Albanci uvijek mogu računati na zastupljenost u Parlamentu Crne Gore po izbornom cenzusu.

Nacionalne i etničke zajednice, na primjer, zastupljene su i u republičkim i u lokalnim organima vlasti. Potpredsjednik Skupštine Crne Gore je Bošnjak, a Albanac ministar za etničke i nacionalne zajednice. Albanac iz Crne Gore je bio ambasador u Albaniji, u Tirani. Ombudsman (zaštitnik građana) je Bošnjak.

Manjinsko stanovništvo je u Crnoj Gori na lokalnom nivou veoma dobro zastupljeno posebno u opštinama Ulcinju, Kotoru, Baru, Plavu, Rožajama, Beranama, Bijelom Polju i Pljevljima. Na ovaj način iskazano je poštovanje i zaštićena su prava pripadnika nacionalnih zajednica u crnogorskom društvu u kome se politički organizuju.

Bošnjaci-Muslimani su podijeljeni na Stranku demokratske akcije (SDA), Internacionalnu demokratsku uniju, Stranku nacionalne ravnopravnosti i Zajednicu bošnjačko-muslimansku. Albanci su u Crnoj Gori uključeni u Demokratsku uniju Albanaca (DUA), Demokratski savez Albanaca u Crnoj Gori i Partiju demokratskog prosperiteta (PDP) (Bašić II, str. 47).

Položaj Roma u Crnoj Gori, uostalom kao i na drugim stranama, prate teški društveno-ekonomski i kulturno-prosvjetni problemi. Među Romima je najviše raseljenih lica. Ali uprkos tome, osnovne škole i srednje škole i fakultete u Crnoj Gori pohađa nešto više od 300 Roma koji koriste materijalnu pomoć države Crne Gore i pojedinih nevladinih organizacija („Početak” i „Fondacija za stipendiranje Roma”). Skoro polovina romskih učenika živi u Podgorici, a ostali u Nikšiću, Beranama i Ulcinju. Među pripadnicima romske etničke zajednice, pored onih koji su na veoma niskom stupnju, ima uglednih intelektualaca (ljekar dr Nedžmja Beriša, na primjer). Ali to je skroman procenat u odnosu na ukupnu populaciju koja se svojevrijem manje uključuje u društvenu stvarnost. Romska populacija se susreće sa ekonomskim problemima u porodici, sa obrazovanjem djece, zdravstvenim prosvjećivanjem i poboljšanjem životnih uslova. Ali to su problemi sa kojima se, u odnosu na Rome, susreću i druge evropske zemlje.

Vlada Crne Gore je, uz pomoć stručnjaka i podršku Organizacije za bezbjednost i saradnju u Evropi (OSCE) veoma veliku pažnju posvetila davanju i zaštiti prava etničkim zajednicama. O tome svjedoči Ustav Crne Gore i drugi zakonski dokumenti koji u Crnoj Gori regulišu materiju o građanskim pravima i slobodama (Bašić I, str. 77).

Za savremenu Crnu Goru kao demokratsku političku zajednicu veoma je važno da se Ustavom i drugim zakonskim propisima omogućava poštovanje individualnih građanskih i nacionalnih prava i sloboda. U Crnoj Gori se to poštuje i održava koliko god je to moguće pa iz tih razloga većina pripadnika nacionalnih zajednica Crnu Goru smatra svojom nacionalnom državom. Ali treba imati u vidu da perspektive zaštite i ostvarenja prava nacionalnih zajednica u Crnoj Gori, kao i drugdje, ne zavise samo od tih rješenja. To je uslovljeno i drugim društvenim promjenama, demokratizacijom društva u cjelini, ali i širim regionalnim povezivanjem i stabilizacijom odnosa među državama u jugoistočnoj Evropi i šire u svijetu.

12. 3. 3. PROBLEMI

Jedan od problema sa kojim se savremeno društvo susreće je nedovoljno uvažavanje propisa koje je država regulisala. Pored ovoga, vlast u Crnoj Gori se nedovoljno i neadekvatno zauzima za dosljedno razvijanje građanskog državnog identiteta. Uočava se takođe da u Crnoj Gori nije jasno regulisano ustavno pitanje ko su državo-tvorni, a ko manjinski narodi. Uočljivo je takođe manipulisanje crkvom i vjerskim zajednicama u političke svrhe.

12. 3. 4. PREPORUKE

Zadatak svake države je da uspostavi vladavinu prava, a dužnost pripadnika nacionalnih manjina je da to poštuju. Mora se takođe raditi na unapređenju političke i kulturne tolerancije, dijaloga i kompromisa u cilju stvaranja socijalno koherentnog društva u kome zajedno žive pripadnici većinske zajednice i pripadnici svih nacionalnih manjina u Crnoj Gori. Istovremeno se mora voditi računa o uvažavanju nacionalnih različitosti. Treba takođe unaprijediti sistem odvojenosti vjerskih zajednica od države. U svemu ovome neophodno je razvijati saradnju sa susjedima, uzajamno uvažavati i poštovati crnogorske i evropske standarde u zaštiti i odnosima većinskog stanovništva i nacionalnih manjina.

LITERATURA

- [1] Bašić, Goran: *Položaj nacionalnih manjina u SR Jugoslaviji*, Zbornik „Demokratija i nacionalne manjine”, Centar za istraživanje etniciteta, Beograd 2002, str. 15–68.
- [2] Bašić, Goran: *Standardi zaštite nacionalnih manjina u savremenoj Evropi*, Zbornik „Demokratija i multikulturalnost u Jugoistočnoj Evropi”, Centar za istraživanje etniciteta, Beograd 2003, str. 157–183.
- [3] Bašić, Goran: *Političko-pravni položaj nacionalnih manjina u Srbiji i Crnoj Gori*, Zbornik „Perspektive multikulturalizma u državama Zapadnog Balkana”, Cenar za istraživanje etniciteta, Beograd 2004, str. 35–97.

- [4] Bogišić, Valtazar: *Opšti imovinski zakonik za Knjaževinu Crnu Goru*, Cetinje 1888.
- [5] Vukadinović, Srđan: *Manjine u Crnoj Gori – pravni okvir zaštite na osnovu rješenja iz ustavnog zakona Republike Crne Gore o slobodama i pravima nacionalnih i etničkih grupa i njihovih predstavnika*, Zbornik „Demokratija i multikulturalnost u Jugoistočnoj Evropi”, Centar za istraživanje etniciteta, Beograd 2003, 465–472.
- [6] Crnogorski ustavi 1905–2005, Podgorica 2005.
- [7] Pasinović, M. Milenko: *Hrvati u Crnoj Gori s posebnim osvrtom na Boku Kotorsku i drugu polovinu XX stoljeća*, Kotor-Rijeka 2005.
- [8] Stanovčić, Vojislav: *Demokratija i manjine u Jugoistočnoj Evropi*, Zbornik „Perspektive multikulturalizma u državama Zapadnog Balkana”, Centar za istraživanje etniciteta, Beograd 2004, str. 9–34.
- [9] Vlahović, P.: *Etničke grupe Crne Gore u svetlu osnovnih etnoloških odrednica*, Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu, knj. 60, Beograd 1996, str. 9–25.

12. 4. OBEZBJEĐENJE HRANE I VODE

Sažetak: Crna Gora, kao izraziti planinski predio, nema dovoljno površina za obradu i proizvodnju hrane. Poljoprivredne površine zahvataju 37,4%. Poljoprivreda se uglavnom odvija na malim ruralnim gazdinstvima. Ne koristi se dovoljno mehanizacija i navodnjavanje.

Mala je upotreba mineralnih đubriva, sredstava za zaštitu, sortnih sjemena, kao i gaje-nje rasne stoke. Površine pod povrćem se proširuju. Povoljni su uslovi za razvoj voćarstva i vinogradarstva. Priroda pruža mogućnosti za stočarstvo i ribolov. Ove grane zadovoljavaju i domaće i izvozne potrebe. Poljoprivredu u cjelini treba tržišno orijentisati, što omogućava proizvodnju zdrave hrane u svim predjelima Crne Gore. Neophodna je veća kontrola porijekla hrane koja se uvozi i zabrana upotrebe genetski modifikovane hrane jer štetno utiču na zdravlje stanovništva. Nosioци zemljoradničke proizvodnje su u podmaklom životnom do-bu pa se očekuje uključivanje mlađe radne snage.

Ključne riječi: *poljoprivreda, stočarstvo, voćarstvo, ribolov*

Abstract: Montenegro, as a mountain region, does not have enough land for food production and processing. Arable land is covering 37,4% of the country territory and agricultural estates are mostly small rural estates. Mechanics, irrigation, sort seeds, mineral fertilizers and breeding cattle are underused. Fishing, cattle breeding, vegetable, fruit and vine production is increasing and is completely covering domestic and export needs. Agriculture should be market-orientated and thus enable production of healthy food. Genetically modified food should be banned as it is damaging the health of the population. Younger workers should take over agricultural production.

Key words: *agriculture, cattle breeding, fruit production, fishing*

12. 4. 1. UVOD

Veoma važan problem koji u novije vrijeme zaokuplja čovječanstvo je pitanje obezbjeđenja hrane i vode, jer hrana i voda veoma bitno utiču na razvoj i opstanak čovječanstva. Uostalom, hrana i voda su osnova koja obezbjeđuje čovjekov život. Imajući u vidu nagli porast ljudskih populacija, postavlja se pitanje da li će biti dovoljno hrane i vode za život i opstanak čovječanstva. U svijetu sada „ostaje manje od 1% vode da gajimo usjeve, hladimo elektrane i obezbjeđujemo pitku vodu za doma-

ćinstva” kaže se u časopisu „Nacionalna geografija” (april 2010, u prilogu). Srećom, Crna Gora se još ne susreće s ovakvom problematikom ni u hrani ni u vodi. Ali, ipak, mora da povede računa ovim pitanjima o kojima se raspravlja na globalnom planu.

Cilj ovog osvrtu je da, na osnovu neposrednih promatranja i literature navedene na kraju ovog saopštenja, skrene pažnju na neka pitanja u vezi sa hranom i vodom na prostorima Crne Gore.

12. 4. 2. HRANA

12. 4. 2. 1. STANJE

U Crnoj Gori je do šezdesetih godina XX vijeka prevladavalo ruralno stanovništvo. Od tada se broj poljoprivrednih proizvođača, zbog migracija „selo – grad”, bitno smanjio. Smanjenje poljoprivrednog stanovništva otpočelo je posle 1961. godine uporedo sa naglim razvojem industrije. O tome svjedoče i popisi stanovništva. Na primjer, 1931. godine u Crnoj Gori je bilo 79,6% poljoprivrednog stanovništva, 1948. godine 75,4%, 1953. 61,5%, 1981. 13%, a 1991. svega 7,1%.

Od ukupne površine Crne Gore koja iznosi 1.381.200 ha poljoprivredne površine zahvataju 516.219 ha ili 37,4% teritorije Crne Gore ili 0,82 ha po stanovniku. Prema iskazima geografa, na kvadratni kilometar poljoprivrednih površina u Crnoj Gori dolazi 119 stanovnika. Učešće pašnjaka je najveće (62%). Livade zahvataju 25%, a na oranice i bašte otpada 8,7%. Voćnjaci i vinogradi se prostiru na površini od 3,2%. U periodu između 1980. i 1990. godine zabilježeno je smanjenje oranica i bašta u ukupnim obradivim površinama za 2,5%.

Nagli razvoj industrijalizacije, deruralizacije, deagrarizacije i urbanizacije uticao je na nizak nivo poljoprivredne proizvodnje. Bez obzira na to što poljoprivreda i proizvodnja hrane imaju zapaženu ulogu u privrednom razvoju Crne Gore, jer učestvuju sa blizu 10% u BDP-u, investiranje zajednice u poljoprivredu ipak je veoma nisko u odnosu na ukupna sredstva za investiranje.

Značaj poljoprivredne proizvodnje u Crnoj Gori je znatno veći nego što se to sada misli. Poljoprivreda Crne Gore zapošljava 5,3% stanovništva, a osnovni je ili dopunski izvor prihoda za oko 60.000 seoskih domaćinstava. Poljoprivreda, koliko-toliko, obezbjeđuje prehrambenu sigurnost, što bi morao biti glavni cilj organizovane države. Na poljoprivredi se zasniva razvoj prehrambene industrije i očuvanje ruralnih naselja koja omogućavaju razvoj turizma i drugih djelatnosti.

Poljoprivreda se u Crnoj Gori uglavnom sada odvija na malim ruralnim gazdinstvima. Ne koristi se dovoljno mehanizacije i u sušnim periodima navodnjavanja tamo gdje za to ima uslova. Mala je upotreba mineralnih đubriva, sredstava za zaštitu, sortnih sjemena, kao i gajenje rasne stoke među najvažnijim vrstama domaćih životinja. Tehnička opremljenost poljoprivrede, mada je u stalnom poboljšanju, znatno zaostaje u odnosu na razvijene zemlje. Uostalom, to potvrđuje i činjenica da se u Crnoj Gori jedan traktor koristi na oko 56 a u Evropi na svega 15,5 hektara. Zbog toga Crna Gora ne proizvodi dovoljno žitarica kojima bi se zadovoljile potrebe stanovništva u hrani.

U novije vrijeme se površine pod povrćem i krompirom znatno proširuju. Na površini od oko 8.000 ha, uglavnom se proizvodi paradajz, paprika, lubenice i kupus. Proizvodnja krompira je u novije vreme skoro udvostručena.

U određenim regijama Crne Gore su veoma povoljni uslovi za voćarstvo. Gaji se preko 40 vrsta voća. Ali kvalitet i obim proizvodnje je daleko ispod mogućnosti. Na crnogorskom prostoru ima oko 2,5 miliona voćnih stabala. Šljivi, mada se nje-no učešće smanjuje, pripada 42%, jabuci 16%, a citrusima oko 12%. Maslina se gaji na oko 3.200 ha (preko 400.000 stabala), a vinova loza, kao i ostalo voće, sa blagim povećanjem površina (oko 8%), na oko 4.300 ha. Vinova loza se gaji pretežno u Crnogorskom primorju i u središnjoj zoni Crne Gore (Primorje, Zetska ravnica, Crmnica, riječki kraj, lješanski kraj, Kući, Bratonožići, Piperi, Zagarač, Bjelopavlići, Pješivci) sa blagim povećanjem površina. Inače, proizvodi se uglavnom kvalitetno vino.

Stočarstvo je u Crnoj Gori uvijek bilo prioritetna privredna grana jer priroda za to pruža veoma povoljne mogućnosti. Razvoj stočarstva omogućava obilje pašnjaka i livada. Ali ove pogodnosti u novije vrijeme nijesu dovoljno iskorišćene. Gaje se uglavnom goveda, ovce i koze. Gajenje svinja i živine ni ranije nije bilo mnogo razvijeno.

Govedarstvo je važna grana stočarstva (preko 100.000 grla) koja obezbjeđuje oko 160.000 tona mlijeka i oko 6.500 tona mesa. Ovčarstvo je ranije bilo najrazvijeniji vid stočarstva. Gaji se uglavnom lokalni soj „pramenke”, kojih sada ima preko 200.000 grla, od kojih se obezbjeđuje oko 3.500 tona mesa i oko 7.000 tona mlijeka godišnje. Međutim, u novije vrijeme i ovčarstvo stagnira. Kozarstvo se uglavnom održava u brdsko-planinskim krajevima gdje sada ima oko 40.000 grla. Pčelarstvo, sa oko 40.000 pčelinjih društava, takođe spada u grane sa dosta dugom tradicijom, koja u novije vrijeme sve više modernizuje.

Crna Gora, kao što se vidi, nema dovoljno obradivih površina i ne proizvodi dovoljno hrane kojom bi se zadovoljile potrebe stanovništva. Određeni pomak je učinjen u prehrambenoj industriji, posebno u preradi mesa i u preradi mlijeka. Međutim, pošto poljoprivreda učestvuje sa oko 10% u BPD-u, sigurno je da bi se nekim stimulativnim merama države moglo uticati na proizvođače da u Crnoj Gori bude mnogih proizvoda za obimniju i kvalitetniju ishranu stanovništva.

12. 4. 2. 2. PROBLEMI

Kada je riječ o obezbjeđenju hrane u Crnoj Gori, može se ukazati na nekoliko važnih problema. Prije svega nedovoljni su materijalni podsticaji od strane države za poboljšanje i proširenje svih grana poljoprivredne proizvodnje. Takođe je nedovoljna kontrola porijekla i kvaliteta hrane koja se uvozi. Problem je upotreba modifikovane hrane u uzgoju stoke, živine i pčela, zatim uzgoj genetski modifikovanog voća i povrća kao i nekontrolisana, prekomjerna i štetna upotreba pesticida koji štetno utiču na zdravlje stanovništva.

Poljoprivredi se mora pomoći da se razvije infrastruktura, posebno vodovodna mreža u cilju navodnjavanja obradivih prostora. Proizvodnja u poljoprivredi, u svim granama, se mora orijentisati na tržišno privredivnje. Uočljiv je nedostatak silosa i

drugih objekata za prihvatanje i čuvanje proizvoda. Uz sve ovo mora se povesti više računa o starosnoj strukturi nosilaca zemljoradničke proizvodnje.

12. 4. 2. 3. PREPORUKE

Jedan od osnovnih zadataka je da se omladina školuje i usmjeri za rad u savremenoj poljoprivrednoj proizvodnji. Poljoprivrednik u sadašnjem vremenu mora poznavati rad sa mašinama i drugim tekovinama savremene nauke koje se primjenjuju u savremenoj poljoprivrednoj proizvodnji. Poljoprivredni proizvođač u savremenim uslovima mora biti tehničar, poznavalac poljoprivrednih mašina, hemičar radi poznavanja odgovarajućih hemijskih preparata koji se u poljoprivredi koriste, ekonomista radi planiranja proizvodnje i njenog plasiranja na tržište. Zbog toga za ove poslove savremenog poljoprivrednog proizvođača treba pripremiti u odgovarajućoj programiranoj školi. O prednjem treba da vode računa odgovarajuće savjetodavne poljoprivredne službe, kvalitetno opremljene i ravnomjerno raspoređene po svim regionima Crne Gore.

Neophodno je izvršiti tipizaciju poljoprivrednog zemljišta. Uz ovaj problem moraju se povezati ruralna područja u šire obradive i tržišne cjeline s ciljem uspješnijeg reagovanja na izazove tržišta i promijenjenu socioekonomsku sredinu.

Crna Gora kao ekološka država morala bi podsticati osnivanje manjih i većih preduzeća koja će se starati o proizvodnji ekološki zdrave hrane, razvoju stočarstva i svih drugih poljoprivrednih grana, odgovarajuće prerađivačke industrije i drugih djelatnosti koje podstiču razvoj ruralne proizvodnje. Zato je u poljoprivrednu proizvodnju neophodno uključiti državne investicije preko dodjele kredita za razvoj prehrambene industrije i nabavke poljoprivredne mehanizacije.

Ruralni prostori se moraju unaprijediti razvojem infrastrukture, odnosno putne mreže, izgradnjom vodovoda, kanalizacije i obezbjeđenjem električne energije. Ovo bi omogućilo podsticanje konkurentnosti za proizvodnju zdrave hrane u svim predjelima Crne Gore. Izgradnja silosa i drugih objekata za prihvatanje, smještaj i čuvanje proizvoda se ne bi smjelo odlagati. Veoma je važno povesti više računa o higijensko-epidemiološkoj ispravnosti uvezene hrane i zabraniti upotrebu genetski modifikovane hrane.

LITERATURA

- [1] Apolonović Rovinski, Pavel: *Etnografija Crne Gore I*, CID, Podgorica 1998.
- [2] Bakić, Radovan: *Gornje Polimlje – priroda, stanovništvo i naselja*, Nikšić 2005.
- [3] Bakić, Radovan i saradnici: *Geografija Crne Gore – faktori prerasmjesta stanovništva*, Nikšić 1991.
- [4] Kasalica, Slobodan: *Sjeverna Crna Gora*, Nikšić 1988.
- [5] Klaus, Vaclav: *Plava planeta u zelenim okovima*, CID, Podgorica 2010.
- [6] Marović, Branislav: *Ekonomska istorija Crne Gore 1918–1992*, Tom II, Pobjeda a. d., Podgorica 2008.
- [7] *National geographic*, Srbija – *Nacionalna geografija*, april 2010, god. IV, br. 42, str. 38.
- [8] Radojičić, Branko: *Geografija Crne Gore – prirodna osnova*, Unireks, Nikšić 1996.
- [9] Radojičić, Branko: *Geografija Crne Gore – društvena osnova i regije*, Podgorica 2002.

12. 4. 3. VODA

Sažetak: Crna Gora je bogata vodom. Brojni su izvori, rijeke i jezera sa kojih se stanovništvo snabdijeva zdravom vodom za piće. Rječna mreža pripada jadranskom i crnomorskom slivu. Rijeke prolaze kroz prirodno dobro očuvane krajeve i još uvijek nijesu zagađene. Na planinama ima više od 30 jezera koja su takođe bogata zdravom vodom za piće. Pored njih postoji i više vještačkih jezera. Voda je dobila svoje tržište. Date su koncesije za flaširanje oko 500 miliona litara godišnje. Postoje i četiri zone sa mineralnim vodama (Ulcinj, Igalo, dolina rijeke Komarnice i slivovi rijeka Lima i Ibra). Njihov potencijal je oko 30 miliona litara godišnje, a sada se flašira samo 3 do 5 miliona litara u toku godine. Vodi prijete opasnost od zagađivanja zbog industrijske proizvodnje, upotrebe pesticida i kanalizacije.

Āljučne riječi: *voda, izvori, rijeke, jezera, zagađivanje*

Abstract: Montenegro is rich with water. Numerous springs, rivers and lakes supply population with enough drinking water. Rivers pass through the well preserved landscape and are still not contaminated. Beside rivers, there are more than 30 lakes that are rich with drinking water. Concessions are given to bottle 500 million liters per year, and there are potential to produce 30 million liters per year of mineral water. There is a threat of contaminating the water due to industrial contamination, pesticides and sewer.

Key words: *water, spring, rivers, lakes, contamination*

12. 4. 3. 1. UVOD

Veoma važan problem koji u novije vrijeme zaokuplja čovječanstvo je pitanje obezbjeđenja hrane i vode, jer hrana i voda veoma bitno utiču na razvoj i opstanak čovječanstva. Uostalom, i na globalnom planu „živimo na planeti prekrivenoj vodom. Ali, 97% otpada na slanu vodu, a skoro 2% je zarobljeno u ledu i snijegu. Ostaje manje od 1% vode da gajimo usjeve, hladimo elektrane i obezbjeđujemo pitku vodu za domaćinstva” (Vidjeti u prilogu: *Nacionalna geografija*, april 2010, str. 38). Srećom, Crna Gora se još ne susreće s ovakvom problematikom ni u hrani ni u vodi. Ali, ipak, mora povesti računa i o ovim pitanjima koja se pokreću na globalnom planu.

U ovom prilogu ukazuje se na značaj vrela i izvora, rijeka i jezera kojima je Crna Gora veoma bogata.

12. 4. 3. 2. STANJE

Crna Gora u najvećem dijelu, sem Katunskog karsta i Crnogorskog primorja, uglavnom obiluje vodom za piće i druge potrebe. To je posljedica složenosti i građe zemljišta, njegovog reljefa i klimatskih prilika. Položaj dinarskog planinskog pravca koji se prostire od sjeverozapada prema jugistoku, usmjerio je glavne crnogorske vodene tokove i izazvao razlike koje se javljaju između podzemnih i površinskih voda. Ovi tokovi i podzemne vode djeluju i na pojavu vrela i izvora u određenim predjelima.

Brojni su izvori i vrela sa kojih se stanovništvo u ruralnim oblastima snabdijeva zdravom pijaćom vodom. Takođe, crnogorske rijeke i jezera predstavljaju pravo bogatstvo. Jedini problem, čije je rješavanje u toku, predstavlja snabdijevanje vodom svih turističkih naselja duž Crnogorskog primorja. Ali ovo će uskoro biti riješeno završavanjem izgradnje vodovoda, koja je u toku, za dovođenje vode sa oboda Skadar-

skog jezera. Očekuje se, zapravo, dovodenje vode iz vrela Karuč, Volač, Kaluđerovo i Đurovo oko iz Skadarskog jezera. Ovim će se riješiti i problem navodnjavanja poljoprivrednih površina u Primorju koje inače oskudijeva u vodi.

Pojava vrela i izvora zavisi od podzemnih kanala i njihovih pukotina. Ovakva vrela su najčešće pećinska. B. Radojičić pominje Obodsko vrelo koje je izvoriste Rijeke Crnojevića, zatim vrela Sopot i Spila u Risnu, vrelo Gurdič u Kotoru, Crno vrelo u kanjonu Pive, Ljutica u kanjonu Tare, vrelo u Đalovića klisuri kod Bjelopoljske bistrice, Šavničko vrelo, vrelo Zoja u Nikšićkom polju. U Skadarskom jezeru postoji veliki broj vrela, naročito u podnožju planine Rumije.

U kraškim predjelima Crne Gore ima dosta vrela u vidu estavela, koja u vrijeme visokog vodostaja funkcionišu kao vrela, a u vrijeme sušnog perioda gutaju vodu i rade kao ponori. To se javlja kao posljedica izgradnje akomulacionih jezera. U Nikšićkom polju, po obodu Slanog jezera, kao estavele djeluju Manito oko, Diljino oko, Vilino oko, Široka ulica, Ajdarov ponor, Opačica i druga (Radojičić, 1996, str. 135).

U Crnoj Gori postoje četiri odvojena područja sa mineralnim vodama. Tu spadaju sumporovite termomineralne vode kod Ulcinja, zatim mineralne vode u Igalu, termomineralne vode u koritu Komarnice i kisjele vode u slivovima Lima i Ibra.

Rječna mreža u Crnoj Gori, mada neravnomjerno po krajevima, koja pripada jadranskom i crnomorskom slivu, je u principu dobro razvijena. Crnogorske rijeke predstavljaju pravo prirodno bogatstvo. Prolaze kroz prirodno očuvane krajeve i još uvijek nijesu zagađene.

Rijeke jadranskog sliva su relativno kratke. Jedan dio Rudina i Banjana odvodnjava se podzemnim putem prema Trebišnjici, graničnoj rijeci Crne Gore i Hercegovine. Grahovska rijeka je ponornica. U Crnogorskom primorju malo je tokova i uglavnom su svi kratki. Bojana je otoka Skadarskog jezera. Zeta nastaje od Sušice i Rastovca. Donja Zeta nastaje od brojnih vrela među kojima je najznačajnije Glava Zete. Površina sliva Zete je 1.670 km. Morača izvire ispod Kape moračke i do ušća u Skadarsko jezero, kao najveća njegova pritoka, obuhvata sliv od 3.257 km². Crnojevića rijeka nastaje iz vrela Obodske pećine. Crnomorskom slivu pripadaju Piva, Tara, Čehotina, Lim i Ibar. Ukupna površina sliva Pive iznosi 1.784. km², a Tare 2.040 km². Dužina Lima, kao najveće pritoke Drini, u Crnoj Gori iznosi 87 km, sa slivom od 2.880 km². Rijeka Ibar, sa dužinom od 35 km i površinom sliva od 413,6 km² na teritoriji Crne Gore, uliva se u Zapadnu Moravu, kao najveća njena desna pritoka.

Jezeru u Crnoj Gori sadrže značajnu količinu vode. Uz 29 planinskih jezera, „gorskih očiju” kako ih Radojičić naziva, susreće se veliki broj planinskih lokava i bara. Najveću slatkovodnu vodenu površinu čini Skadarsko jezero.

U Nacionalnom parku „Durmitor”, koji je, radi svoje interesantnosti, očuvano sti i ljepote, uvršten (1980) u spisak Svjetske kulturne i prirodne baštine pod starateljstvom OUN, nalazi se Crno jezero koje se smatra simbolom Durmitora. Navodi se različit broj jezera na Durmitoru zbog toga što neki u jezera ubrajaju zabarena jezera i lokve. Radojičić navodi sljedeća jezera: Crno jezero, Zminje jezero, Malo jezero, Veliko škrčko jezero, Malo škrčko jezero, Sušičko jezero, Pošćenjsko jezero, Modro jezero, Valovito jezero, Vražje jezero, Riblje jezero, Biogradsko jezero, Pešića jezero, Veliko šiško jezero, Malo šiško jezero, Veliko urasulovačko jezero, Plavsko je-

zero, Ridsko jezero, Rikavačko jezero, Bukumirsko jezero, Visitorsko jezero, Trnovačko jezero, Veliko stabanjsko jezero, Malo stabanjsko jezero, Zminičko jezero, Zabojsko jezero, Kapetanovo jezero i Manito jezero. Biogradsko i Pešića jezero su na pl. Bjelasici, Plavsko, Ritsko i Rikavačko na Prokletijama, Kapetanovo jezero severoistočno od Nikšića, a manito jezero južno od Moračke kape (Radojičić, 1996).

Pored prirodnih postoje i vještačka jezera. Ona se podižu radi određene namjene, proizvodnje električne energije, za navodnjavanje i potrebe industrije. Ova jezera utiču na promjene u ekosistemu i život u okolini. U vještačka jezera spadaju Pivsko, Grahovsko i Otilovičko (Radojičić, 1996).

Crna Gora obiluje velikom količinom vode koja predstavlja dragocjeno nacionalno blago. Ali ta voda nije ni izdaleka iskorišćena za svakodnevni život. Veoma slabo je tehničko stanje vodovodnih sistema. Nijesu dovoljno razvijeni ni vodvod ni kanalizacija i ne koristi se za navodnjavanje onoliko koliko bi to bilo potrebno.

Voda je dobila svoje tržište. Ali ni ono nije dovoljno iskorišćeno. Sada su izgrađeni kapaciteti i date koncesije za flaširanje oko 500 miliona litara godišnje. Međutim, kisela voda, čiji je potencijal oko 30 miliona litara godišnje, sada se flašira samo 3 do 5 miliona litara.

12. 4. 3. 3. PROBLEMI

Jedan od problema je stalno zagađivanje vode za piće i druge potrebe. Na primjer, Aluminijumski kombinat u Podgorici je trajan zagađivač podzemnih voda Zetske ravnice po zdravlje štetnim toksičnim otpadom. Ovome se pridružuje nekontrolisana upotreba pesticida u voćarstvu, povrtarstvu i drugim poljoprivrednim proizvodima i zemljoradnji. Slabo je stanje vodovodnih sistema i nedovoljna je i površna kontrola upotrebne vrijednosti pijaćih voda. Ne kontrolišu se dovoljno naselja, industrija i deponije kao izvori zagađivanja i nije dovoljno razvijena zaštita urbanih i ruralnih naselja od poplava.

12. 4. 3. 4. PREPORUKE

U savremenim uslovima neophodno je riješiti i obezbijediti bolju informisanost javnosti o ispravnosti voda za piće i njenu upotrebu u poljoprivredi i drugim aktivnostima. Neophodno je obezbijediti zaštitu voda za piće, upotrebu u domaćinstvu i poljoprivredi, kao i svih oblika vodotokova od zagađivanja. Treba pojačati snabdijevanje ruralnih i urbanih naselja vodovodnim sistemima. Mora se takođe izgraditi kanalizaciona mreža i pojačati prečišćavanje otpadnih voda u domaćinstvima i industriji. Jedna od obaveza je razvijanje sistema za navodnjavanje poljoprivrednih površina i obezbjeđenje izgradnje višenamjenskih akumulacija tamo gdje je to moguće. Država je dužna da riješi međudržavna pitanja o korišćenju graničnih voda.

LITERATURA

- [1] Apolonović Rovinski, Pavel: *Etnografija Crne Gore I*, CID, Podgorica 1998.
- [2] Bakić, Radovan: *Gornje Polimlje – priroda, stanovništvo i naselja*, Nikšić 2005.
- [3] Bakić, Radovan i saradnici: *Geografija Crne Gore – faktori preraszmještaja stanovništva*, Nikšić 1991.

- [4] Kasalica, Slobodan: *Sjeverna Crna Gora*, Nikšić 1988.
- [5] Klaus, Vaclav: *Plava planeta u zelenim okovima*, CID, Podgorica 2010.
- [6] Marović, Branislav: *Ekonomska istorija Crne Gore 1918–1992*, Tom II, Pobjeda a. d., Podgorica 2008.
- [7] *National geographic*, Srbija – *Nacionalna geografija*, april 2010, god. IV, br. 42, str. 38.
- [8] Radojičić, Branko: *Geografija Crne Gore – prirodna osnova*, Unireks, Nikšić 1996.
- [9] Radojičić, Branko: *Geografija Crne Gore – društvena osnova i regije*, Podgorica 2002.

12. 5. ODNOS POLOVA I ZAPOSŁJAVANJE

Sažetak: U Crnoj Gori ženska populacija je brojnija od muške. Obuhvata 50,8% ukupnog stanovništva. Žene se danas u Crnoj Gori bave istim poslovima i prihvataju iste obaveze kao i muškarci. Ipak, crnogorsko društvo je tradicionalno organizovano na prvenstvu muškarca. To se osjeća i u procesu zapošljavanja. Učešće žena u ukupnom broju zaposlenih iznosi oko 45%. One su bile u prednosti u zdravstvenoj djelatnosti, obrazovanju, finansijskom poslovanju i trgovini na veliko i malo. Žena je na istom poslu manje plaćena od muškarca. Žene takođe sporije napreduju u službi. Ženama se rjeđe pruža prilika za stručno i naučno usavršavanje. Lakše se otpuštaju sa posla od muškaraca i manje uključuju u politički život. Zbog toga se o ravnopravnom zapošljavanju žena moraju poštovati prava zagaranтована ustavom, zakonima i međunarodnim standardima.

Ključne riječi: *odnos, žena, muškarac, posao*

Abstract: In Montenegro, female population is more numerous than male and they include 50, 8% of total population. Women are in advantage when looking for job in medical care, education, financial business and trade. Today women are employed in same working places as men, but they are still unequal to men because of traditional men primacy. Women make 45% of total working populace and they are less payed in same job than men. They are also less likely to get a promotion or scientific or professional education and more likely to get fired. Because of all this women rights must be guaranteed and respected.

Key words: *gender, women, men, job, relations*

12. 5. 1. UVOD

Odnos polova u crnogorskom društvu ima relativno dugu i specifičnu tradiciju. Dovoljno je podsjetiti na shvatanje po kome su ženska djeca u crnogorskoj porodici bila toliko neprihvatljiva da se nijesu ubrajala u djecu. Uostalom, i sada se muško dijete, pored živih sestara, izdvaja kao jedinac. Na ovoj osnovi formirana je svijest o muškocentričnosti koja je pratila razvoj crnogorskog društva sve do najnovijeg doba. Uostalom, to potvrđuje i postojeća literatura koja je omogućila da se potpunije shvati odnos među polovima i u minulom i u našem vremenu. Zbog toga je cilj ovog saopštenja da kroz zapošljavanje skrene pažnju na odnos polova u tim procesima.

12. 5. 2. STANJE

Crnogorska žena je u toku svoga istorijskog razvitka prolazila čitav „spektar” statusnih faza: od patrijarhalnih oblika života i načina mišljenja do savremenih vidova emancipacije i društvene afirmacije; od „prizemljenog” porodičnog života, ka-

da je žena, kao subjekat drugoga reda, bila izvan sfera društvenog i ekonomskog odlučivanja, do savremenih oblika društvenog odlučivanja i učestvovanja u izgrađivanju i usavršavanju života u savremenim uslovima. Bez obzira na to koliko god je istorija „zatvarala” ženu u uske okvire porodičnog i bratstveničkog života i načina mišljenja, dotle je ona istovremeno obilježila i put ka „oslobađanju” žene, u smislu „izlaženja” u sfere društvenog života i društvene afirmacije njenog bića uopšte (Vujačić, str. 11).

Za identitet žene u rodovskom društvu obavezne su bile sljedeće vrijednosti: poslušnost, poštenje čije je značenje strogo kontrolisana seksualnost u funkciji biološke reprodukcije roda), altruizam (ljubav prema bližnjima, nesebičnost), vjernost, marljivost, trpljenje i strpljenje. Važno je bilo da je žena „od soja”. Pamet nije bila poželjna, a ni ljepota obavezna. Pamet ženi smeta jer je „pamet za vladanje, a ne za slušanje”. Sve ove funkcije i vrijednosti su u funkciji održanja roda čiji je opstanak rat stalno ugrožavao. U okviru ovih vrijednosti žena je formirala svoj rodni identitet, tražila potvrdu svoje ličnosti i nalazila je u ulozi majke sinova što je takođe bilo mjerilo za položaj hijerarhije žene (Filipović, str. 41–42).

Crnogorsko društvo je veoma muškocentrično i organizovano na principu prvenstva muškosti (Filipović, str. 19). Dječaci se uče za kreativne djelatnosti (hrabrost, agresivnost, bezbrižnost), a djevojčicama se nameću poslušnost, nježnost, inferiorno ponašanje. Slično je i sa igrama i zabavama. Ova razdvajanja se prenose i u odraslo i zrelo doba. Crkva je, takođe, učenjem o drevnom grijehu žene, što je dugo opstajalo i u Crnoj Gori, veoma mnogo doprinijela marginalizaciji ženske osobe u odnosu na mušku osobu.

Tradicionalne vrijednosti za muškarca su sastavni dio etike čojstva i junaštva koja je očuvala kolektivni i nacionalni identitet. Glavni ideali te etike su: sloboda, junaštvo, čojstvo, poštenje, očuvanje roda. Ove vrijednosti su upisane i čuvane u jeziku koji otkriva i čuva ideale naroda u društvenom trajanju svakodnevnog života, u obredima (tužbalica), u epskoj, uglavnom događajnoj istoriji, u književnosti, posebno u djelima koja su oblikovala nacionalni etos Crnogoraca (Filipović, str. 41).

Neke od naprijed pomenutih vrijednosti su uticale na formiranje muškog i ženskog identiteta, pa se one mogu uočiti i u savremenim uslovima života. Među njima su faktori koji djeluju na nezaposlenost žene: trudnoća, porođajna i druga odsustva, većinsko prisustvo u feminiziranim, nekvalifikovanim i polukvalifikovanim zanimanjim (str. 90). Ženska zaposlenost je uvijek pod znakom pitanja. Ova nestabilnost zaposlenosti i nezaposlenosti utiče na planiranje profesionalne budućnosti, naročito kod osoba sa nižom kvalifikacijom i obrazovanjem, na planiranje porodice i sve druge oblasti života, pa i na planiranje poroda (Filipović, str. 91). Žene su manje plaćene od muškaraca. Sa istom diplomom dobijaju manje značajna mesta. Više su pogođene nezaposlenošću i privremenim ili poslom na određeno vrijeme. Nezaposlenost je nejednako podijeljena. Što je duže vrijeme čekanja, raste procenat žena koje čekaju posao. Na primjer, 50% žena čeka do 6 mjeseci na zaposlenje, a preko 8 godina 69% (Filipović, str. 90).

Upornim radom i sopstvenom emancipacijom žena je od najranijih vremena sužavala jaz koji ju je dijelio od muškarca. Uz pomoć emancipacije žena se izborila za

slobodu a time i za sve blagodeti koje život nudi. Na ovaj način osvaja povjerenje koje je oslobođa milenijumske vezanosti i vazalnog odnosa (sudbine) prema muškarcima. Sve to i dalje prati sumnjičavost koja ima iskonske korijene, ali ženina želja i za oslobođenjem od potčinjenosti treba da izdrži probu i izazov našeg vremena.

Zanimljivo je da je školovanje žena u Crnoj Gori išlo skoro uporedo sa školovanjem žena u Evropi (Francuska 1850, Finska 1866, Crna Gora 1869, na primjer). Pavle Rovinski je zabilježio da je u Crnoj Gori do 1870. bilo osam škola u kojima je učilo trista dječaka, a u Cetinjskoj školi zajedno sa dječacima učilo je i 12 djevojčica. Krajem šk. 1871/72. u Crnoj Gori je radilo 38 škola sa 2000 đaka među kojima je bilo 108 djevojčica. Djevojčice su učile sa dječacima i njihov broj je svake godine rastao (Rovinski IV, str. 198-210).

Šk. 1998/99. bilo je ukupno u Crnoj Gori 77.199 đaka, od toga 37.570, odnosno 48,66% ženskog pola (Filipović, str. 101).

Prva ženska srednja škola u Crnoj Gori osnovana je 1869. Bio je to Đvojački institut carice Marije Aleksandrovne na Cetinju. Na ovaj način Institut obrazovanim Crnogorcima priprema obrazovane životne sapatnice (Rovinski, str. 277; – Filipović, str. 101). Broj obrazovanih žena je sve više rastao. Polovinom XX veka (1950) studentkinja je u svijetu bilo 32% od ukupnog broja studenata (Filipović, str. 104).

U Crnoj Gori su studentkinje takođe brojnije od studenata. Školske 2000/2001. po Republičkom zavodu za statistiku, upisano je u Crnoj Gori 8.271 studenata. Od toga 3.596 muškog, a 4.675 ženskog pola, odnosno ženskog pola 56,52%. Na Univerzitetu Crne Gore diplomiralo je 2000/2001. ukupno 879. Od toga 374 studenta i 505 ili 57,47% studentkinja.

Studentkinje su u Crnoj Gori brojnije od studenata. Ima ih u istom procentu kao u Norveškoj, Sloveniji, Švedskoj, odnosno više nego u mnogim evropskim zemljama. Uočava se takođe ista podjela strukture na ženske „meke” društvene i muške („tvrde”) prirodne oblasti studiranja (Filipović, str. 104–106).

Polazeći od svog rodnog habitusa, žene „biraju” (po savjetu roditelja, kolega, prijatelja, nastavnika), ona zanimanja koja im „odgovaraju”, koja su „ženska”, pomoću kojih mogu pomiriti buduću karijeru i roditeljstvo, a time biti manje plaćene i potcijenjene. Uočljivo je da je prisustvo studentkinja na studijama prirodnih nauka dva ili tri puta manje od edukativnih nauka na kojima studira blizu 80% studentkinja (na Filozofskom fakultetu u Nikšiću 78,88%, na Medicinskom fakultetu i Višoj fizioterapeutskoj školi 77,95% i društvenim naukama (ekonomija 59,85 i pravo 59,20%). Od osnivanja Pravnog fakulteta 1972, broj diplomiranih studentkinja je u stalnom porastu. Od sticanja prvih diploma 1975. godine iznosio je 41,86%, a 1998. dostigao je 64,61% (Filipović, str. 107-108). Međutim, žena ipak nema mnogo na rukovodećim mestima (direktora, dekana fakulteta ili rektora univerziteta). Za posljednjih pola vijeka nijedna žena u Crnoj Gori nije bila rektor Univerziteta (Filipović, str. 110). Inače, žene su u Crnoj Gori na državnom univerzitetu zaposlene u prosjeku sa 31,19% (Filipović, str. 114). U visokom obrazovanju Crne Gore žene, kojih ima 66,66%, su na najnižim nivoima nastavničkih zvanja, dok ih u vrhu ima oko 8%. (Filipović, str. 117).

Profesori ženskoga roda u visokom obrazovanju Crne Gore su uglavnom najviše prisutni na najnižim nivoima profesorskih zvanja. Na vrhu piramide moći je oko 8%. Žene u nauci su takođe u diskriminaciji. Nijesu vidljive ne samo zbog toga što su malobrojne nego i zbog toga što ih ne uključuju u naučne mreže kao muškarce. Žena na univerzitetu, na primjer, često nema mogućnosti da se, kao muškarci, uključi u međunarodnu naučnu komunikaciju (Filipović, str. 117).

U Radio-televiziji Crne Gore žena urednika programa je 51,94%, novinara 64,28%, spikera 75%. Žene su, inače, malobrojne u Televiziji Crne Gore na mjestima gdje se donose odluke u medijima i programskim savjetima. Žene novinarkе češće pišu o temama koje su vezane za okruženje (47%), za zdravlje (46%), za obrazovanje (42%), a vrlo malo o međunarodnim krizama (19%), ratu (25%), ili politici (26%) (Filipović, str. 121–122).

Odnos polova u zapošljavanju može se najbolje uočiti iz podataka koje je sabrala i naučno analizirala prof. dr Mileva Filipović u svojoj izvanrednoj studiji „Društvena moć žena u Crnoj Gori” (CID, Podgorica 2003). Između ostalog prikazala je ulogu žena u političkom, pravnom, ekonomskom i obrazovnom sistemu na republičkom i lokalnom sistemu.

Liberali kao partija imali su u odnosu na broj mandata procentualno najviše žena poslanika u Parlamentu Crne Gore (20%) i žena odbornika (13, 63%) u skupštinama opština. Povjerali su ženi da prvi put u istoriji Skupštine Crne Gore obavlja funkciju predsjednika Skupštine. Liberali u Rezoluciji o statusu žene kažu da su: „Zahvalni svim onim ženama koje su snagom svoje prirode, ljubavi, odanošću, istrajnošću i hrabrošću, kao najjača karika, omogućile biološki opstanak crnogorske nacije” (Filipović, str. 36).

Programi ostalih političkih partija (Demokratska partija socijalista (DPS), Socijaldemokratska partija (SDP), Socijalistička narodna partija Crne Gore (SNP) i Narodna stranka (NS) takođe su imali svoje stavove prema zapošljavanjima žena.

U Demokratskoj partiji socijalista (DPS) se zalaže da se „razvija svijest o slobodi i pravdi i pravu za sve ljude nezavisno od pola”.

Socijaldemokratska partija (SDP) ima stav o ravnopravnosti polova, o emancipaciji i nedopustivosti diskriminacije „po osnovu razlika među polovima”. Ova partija, za razliku od ostalih, se zalaže „za razumno proširenje porodijskog odsustva, uticaj žene na formiranje porodice, kao i neprikosnovenost prava na abortus”. Ova partija ima „Forum žena...” čiji je cilj „ostvarivanje izbornih i drugih prava žena” i „pokretanje pitanja o pravima i položaju žena u svim organima partije”. Ali sada se SDP zalaže da se zaposlenim ženama olakšaju obaveze da više vremena posvete sebi i svojoj porodici, što predstavlja povratak žene u privatnu sferu društva. Predlaže se kvota žena u vlasti i partiji od 20% (Filipović, str. 38).

DPS Crne Gore:

- predsjednik i dva potpredsjednika muškarci;
- Izvršni odbor 7 članova od kojih 1 žena (14,3%);
- predsjedništvo 11 članova, 1 žena (9,1%);
- Glavni odbor 125 članova, 5 žena (4%);
- Komisija za međunarodnu saradnju 15 članova, 1 žena (6,6%).

Socijalistička narodna partija (SNP) se zalaže u svome Programu za reafirmaciju etičkih, kulturnih i drugih tradicionalnih vrijednosti i njihovo ugrađivanje u temelje, kriterijume, pravila i duh novog vremena i modernog načina života (Filipović, str. 39).

SNP Crne Gore:

- predsjednik i dva potpredsjednika – muškarci;
- Izvršni odbor Glavnog odbora 43 člana, 1 žena (2,32%);
- Glavni odbor 198 članova, 18 žena (9,09%);
- od ukupno 21 opštine u 12 opština nema nijedne žene u Glavnom odboru SNP-a.

SDP Crne Gore:

- predsjednik – muškarac;
- potpredsjednika 4 od kojih 1 žena (25%);
- predsjedništvo SDP-a 9 članova od kojih 1 žena (11,11%);
- Glavni odbor 69 članova, od kojih 15 žena (21,73%);
- Izvršni odbor 9 članova, od kojih 1 žena (11,11%);
- od predsjednika opštinskih odbora SDP-a 1 žena (5,26%) (str. 40–41).

Oko 1997. godine bilo je veoma često pozivanje žena od strane političkih partija da se vrate tradiciji, porodici, kući. Osnivaju se udruženja žena s pozivanjem na tradicionalne vrijednosti. Ovakve pozive upućuju žene koje su se „umorile od ravnopravnosti”. Neke partije su, u predizbornim kampanjama, ženama čiji je natalitet iznad prosjeka obećavale nacionalne penzije (Filipović, str. 41).

I tamo gdje žena ima one su po redosljedu na posljednjem mjestu ili pri dnu liste.

Na primjer, u Andrijevići od ukupno 5 članova Glavnog odbora žena je peta, u Baru od 9 žena je deveta, u Podgorici od 52 člana tri su žene na tri posljednja mjesta, u Nikšiću jedna žena je na četrnaestom, a dvije su na dva posljednja mjesta. Ni je teško zaključiti da je žena i u političkom životu, zbog posljedica dugog trajanja koje reprodukuje njihovu potčinjenost, tako zastupljena i u procesima njihove emancipacije (Filipović, str. 40).

Narodna stranka (NS) se zalaže za očuvanje tradicionalnih vrijednosti Crne Gore koje su izdržale probu vremena i po kojima se Crna Gora prepoznaje. Među njima su: „patriotizam, odanost porodici, solidarnost, sabornost i veze tradicionalnih bratstava i plemena” (Filipović, str. 39).

Za sve partije najvažnija je „demokratija”. Ali ona se kod svih partija odnosi na institucionalne aspekte političke moći, bez istovremenog zalaganja za ostale sfere društva.

Glavna vrijednost u ideologiji političkih partija Crne Gore je državnost, nacionalizam i tradicionalne vrijednosti pa se ne može očekivati značajnije učešće žena u organima tih partija (Filipović, str. 39).

U sazivu Skupštine Crne Gore (1989–1990.) učešće žena je bilo 12,12%, a u sazivu 1990–1992. palo je na svega 4,8%. U sljedeća dva saziva, poslije određenih uspjeha, zasnovanih na talasu nacionalizma, pada na 5,12%.

Žene su pravo glasa dobile 1946, poslije Drugog svjetskog rata, u Ustavu od 31. januara 1946. pa je to unijeto i u Ustav Republike Crne Gore koji je donesen 31. XII 1946. godine.

Od 1946. do 2001. birano je 18 predsjednika Skupštine Crne Gore. Jedino u posljednjem sazivu 2001, prvi put je izabrana žena za Predsjednika Skupštine. Od 1946. do 2001. birano je 25 potpredsjednika, ali tu funkciju nije obavljala nijedna žena (str. 58).

U Predsjedništvu Skupštine, od 1946. do 2001. kao predsjednici vijeća bile su dva puta zastupljene žene (predsjednik Socijalno-zdravstvenog vijeća i predsjednik Društveno-političkog vijeća). Na neku od funkcija u Prezidijumu (predsjednik, potpredsjednik, sekretar i članovi) nije birana žena. Na funkciju predsjednika Predsjedništva, odnosno predsjednika Republike, nije birana žena (Filipović str. 58-59).

Tradicionalne vrijednosti su sastavni dio etike čojstva i junaštva koja nam je očuvala kolektivni i nacionalni identitet. Glavni ideali te etike su: sloboda, junaštvo, čojstvo, poštenje, očuvanje roda. Ove vrijednosti su upisane i čuvane u jeziku koji otkriva i čuva ideale naroda u društvenom trajanju svakodnevnog života, u obredima, u tužbalicama, u epskoj, uglavnom događajnoj istoriji, u književnosti, posebno u delima koja su oblikovala nacionalni etos Crnogoraca. Neke od naprijed pomenutih vrijednosti su uticale na formiranje identiteta roda, muškog i ženskog (Filipović, str. 41).

Prema podacima iz 2001. godine u svim ministarstvima i sekretarijatima Vlade Crne Gore bilo je zaposleno ukupno 1236 osoba. Od toga muškog osoblja 523 ili 42,31%, a ženskog osoblja 713 ili 57,68% (str. 144).

Zaposlenost žena u nekim ustanovama takođe pokazuje odnos polova u zapošljavanju u savremenim uslovima. U Skupštini Crne Gore ima ukupno 81 poslanik. Među njma su 72 muškarci i 9 žena, odnosno 11,1% žena. U Ministarstvu inostranih poslova ukupno 126 službenika. Od toga je 65 muškaraca, odnosno 51,5% i 61 žena, odnosno 48,5%.

Diplomata koji rade u Ministarstvu u zemlji ima 59 ukupno zaposlenih. Od toga je 26 muškaraca, ili 44,1% i 33 žene, odnosno 55,9%. Diplomata u inostranstvu ima ukupno 77. Od toga je 49 muškaraca, odnosno 63,6% i 28 žena ili 36,4%. U Radio-televiziji Crne Gore je 51,94% žena urednika programa, novinara 64,28%, spikera 75%. Ali žene su malobrojne na mjestima gdje se donose odluke u medijima i programskim savjetima (Filipović, str. 121).

Prema podacima iz 2001. godine u svim ministarstvima i sekretarijatima Vlade Crne Gore bilo je zaposleno ukupno 1236 osoba. Od toga muškog osoblja ima 523 ili 42,31%, a ženskog 713 ili 57,66%. U Crnogorskoj akademiji nauka i umjetnosti zaposleno je ukupno 26 službenika. Od toga su 23 žene ili 87,5% i 3 muškarca, odnosno 12,5%.

U Crnoj Gori ženska populacija je brojnija od muške. Obuhvata 50,8% u odnosu na 49,2% ukupnog stanovništva muškog pola. Prema anketi koju je proveo Zavod za zapošljavanje Crne Gore 2008/2009. godine kod poslodavaca u Crnoj Gori vidi se da je odnos polova u zapošljavanju u privrednim djelatnostima približno isti, bez obzira na to što se razlikuje u pojedinostima od institucije do institucije. Anketa je pokazala da je u 40.520 preduzeća bilo zaposleno 212.700 lica. Učešće žena u ukupnom broju zaposlenih iznosi 45,11%. Žene su bile u prednosti u zdravstvenoj i socijalnoj djelatnosti (75,98%), obrazovanju (69,01%), finansijskom posredovanju (61,06%), ribarstvu

(59,92%) i trgovini na veliko i malo (52,92%). Priliv radne snage 2008. kod anketiranih poslodavaca bio je 18.140 lica. Učešće žena u tom broju bilo je 45,36%. U ukupnom prilivu radne snage na nacionalnom nivou 2008. godine, broj zaposlenih žena bio je u trgovini na veliko i malo 11,54%, u hotelima i restoranima 55,10%, u prerađivačkoj industriji 33,80%, u građevinarstvu 9,41% i u ostalim komunalnim i ličnim uslužnim aktivnostima 38,29%. Dakle, broj zaposlenih žena bio je veći jedino u hotelskom i restoranskom poslovanju (55,10%). Istraživanja su pokazala da se danas žene u Crnoj Gori uglavnom bave istim poslovima i prihvataju iste odgovornosti kao i muškarci. Zapostavlja se uključivanje žena u deficitarna zanimanja (muški 88,2%, žene 11,8%).

12. 5. 3. PROBLEMI

Jedan od problema koji se još uvijek sreća su ostaci muškocentričnosti koji potajno žive. U praksi se ne primjenjuju dosljedno propisi kojima se regulišu prava u toku trudnoće i porodiljskog odsustva. U tome su žene veoma često ugrožene pa im prijeti opasnost da ostanu bez radnog mjesta. Pored toga žena je veoma neravnopravna prilikom zapošljavanja u deficitarnim zanimanjima. Često se ženama ne omogućava usavršavanje u stručno-naučnim djelatnostima i uključivanje u politički život.

12. 5. 4. PREPORUKE

Među pitanjima koja se moraju što prije regulisati je izjednačavanje muškaraca i žena na radnim mjestima, a i inače. Neophodno je otkloniti podjelu na muške i ženske poslove. Poštovati ustavom, zakonima i međunarodnim standardima regulisana prava žena u zapošljavanju, na radnom mjestu, prilikom korišćenja trudničkog i porođajnog odsustva, kao i u političkom i javnom životu. Obezbijediti mogućnosti za povoljno zapošljavanje žena u državnoj upravi, zdravstvu, prosvjeti, sudstvu i drugim djelatnostima i omogućiti i stručno i naučno usavršavanje.

LITERATURA

- [1] Bogišić, Valtazar: *Opšti imovinski zakonik za Knjaževinu Crnu Goru*, Cetinje 1888.
- [2] Blehova Čelebić, Lenka: *Žene srednjovjekovnog Kotora*, CID, Podgorica 2002.
- [3] Čelebić, Bosiljka: *Crnogorka kroz vjekove*, Podgorica 2002.
- [4] Filipović, Mileva: *Kralj Nikola i „potištenost žena”*, Iz Zbornika radova „Kralj Nikola – ličnost i vrijeme”, CANU, Naučni skupovi, knj. 49, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 21, Podgorica 1988.
- [5] Filipović, Mileva: *Društvena moć žena u Crnoj Gori*, CID, Podgorica 2003.
- [6] Markoti, Đuzepe: *Crna Gora i njene žene*, CID, Podgorica 1997.
- [7] Milić, Anđelka: *Sociologija porodice-kritika i izazovi*, Čigoja, Beograd 2007.
- [8] Milić, Zorka: *Tuđa večera, kazivanja stoljetnih žena iz Crne Gore*, CID, Podgorica 1996.
- [9] Popović-Lipovac, Jovan: *Crnogorac i Crnogorka*, CID, Podgorica 2001.
- [10] Rovinski, Pavle: *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, knj. IV, Cetinje 1994.
- [11] Vujačić, Vidak: *Etos Crnogorke, tradicionalni oblici i sadržaji u životu Crnogorke*, Pobjeda, Titograd 1980.
- [12] Vukićević, Slobodan: *Crna Gora na prelazu milenijuma*, 2003.

12. 6. POLOŽAJ ŽENE

Sažetak: Položaj žene u crnogorskom društvu uvijek je bio specifičan. Žena je prolazila kroz razne društvene faze. U patrijarhalnom društvu bila je biće drugoga reda. Zbog toga je, sve do savremenoig doba, žena bila izvan sfera porodičnog, društvenog i političkog odlučivanja. Međutim, u savremenom dobu žena je dobila veći društveni značaj, povoljniji politički status, veću ulogu u ekonomskom odlučivanju, veći uticaj u kulturno-obrazovnoj djelatnosti i životu, u porodičnoj i bračnoj zajednici.

Ključne riječi: *položaj, status, uloga, porodica, društvo*

Abstract: Women always had a specific position in Montenegrin society. In patriarchal society women was a lesser being and because of that out of all family, social or political decision making. In the modern time women got bigger influence on decision making in all aspects of life.

Key words: *status, role, family, society, position*

12. 6. 1. UVOD

O položaju žene i njenoj ulozi u razvoju savremenog crnogorskog društva postoji odgovarajuća literatura koja je navedena na kraju ovog osvrta. Položaj žene u crnogorskom društvu je uvijek bio specifičan. Ona je u toku svoga istorijskog razvitka prolazila kroz mnogo faza, zapravo od patrijarhalnih oblika života i načina mišljenja do savremenih vidova emancipacije i društvene afirmacije. Zbog toga je žena, kao subjekat drugoga reda u crnogorskom društvu, gotovo uvijek bila izvan sfera društvenog i ekonomskog odlučivanja. Tek je u novije vrijeme postala činilac u društvenom odlučivanju u izgrađivanju i usavršavanju savremenog života. Koliko je god istorija „zatvarala” ženu u uske okvire porodičnog i bratstveničkog života i načina mišljenja, dotle je ona istovremeno težila ka „oslobađanju” i uključivanju u savremeni društveni život i savremenu društvenu afirmaciju svoga bića. Cilj ovog osvrta je da ukaže na ženin društveni status, politički položaj, ekonomsku moć, kulturno obrazovne djelatnosti i život u porodičnoj i bračnoj zajednici u savremenom dobu.

12. 6. 2. STANJE

Društveni položaj žene opterećen je nizom stereotipa koji se i danas, svjesno ili nesvjesno, prenose iz tradicionalnog crnogorskog muškocentričnog društva i prvenstva muškosti. To se osjeća i u polnoj podjeli, biološkoj i društvenoj, koja se manifestuje shvatanjem po kome su ženska djeca u crnogorskoj porodici bila toliko neprihvatljiva da se nijesu ni ubrajala u decu. Uostalom, i danas se, pored živih sestara, muško dijete izdvaja kao jedinac (Filipović, str. 23). U okviru ovih vrijednosti žena je formirala svoj rodni identitet, tražila potvrdu svoje ličnosti i ublažavala je ulogom majke, prije svega muške djece (sinova), što je u izvjesnom smislu bilo mjerilo za određivanje položaja žene u crnogorskom društvu. Dakle, riječ je o sterotipu koji u savremenom društvu treba otkloniti (Filipović, str. 41–42).

U savremenom društvu se mora posvetiti više pažnje zaposlenju žena koje predstavljaju više od polovine savremene crnogorske populacije (50,8%), odnosno 314.920 u odnosu na 49,2%, odnosno 305.225 pripadnika muške populacije.

Međutim, svi ovi problemi se prelamaju kroz polnu podjelu. Tako postoje meke, navodno (društvene) „ženske” i tvrde (prirodne) „muške” nauke. Imamo javnu (političku) mušku sferu i privatnu žensku. Polna podjela prolazi i kroz obrazovanje i zašljavanje. Da bi se ta stvarnost promijenila, nije dovoljno „ukinuti pol”. U ovome su kondezovane i tradicionalne vrijednosti crnogorskog etosa (običaj, ćud, narav) – prije svega žena kao prirodno biće i njena reproduktivna funkcija (Filipović, str. 36).

Nijedan od demokratskih procesa u promjenama crnogorskog društva (na primjer ekonomska, pravna, obrazovna, zdravstvena reforma, reforma državne uprave, pravosuđa, lokalne samouprave i državnih medija), neće biti demokratski, ako se ne mijenjaju i odnosi moći između polova (rodova) u tim promjenama, ili ako se u tim promjenama zadrži diskriminacija između polova (Filipović, str. 11).

Ukoliko u ovim poslovima, po Opštoj deklaraciji o demokratiji, usvojenoj u Kairu 16. septembra 1997. godine od Savjeta interparlamentarne unije Evrope (Filipović str. 12) nema pravog partnerstva između muškarca i žene, ukoliko oni to komplementarno ne obogaćuju svojim razlikama, onda se teško može govoriti o bilo kakvoj demokratiji.

Nestabilnost zaposlenja i stabilnost nezaposlenosti dovodi do toga da je planiranje profesionalne budućnosti, naročito kod osoba sa nižom kvalifikacijom i obrazovanjem, veoma nesigurno. Kasni se u planiranju porodice. Kašnjenje želje za djecom treba razumjeti u svijetlu spoljašnjih prinuda na žene, posebno onih iz profesionalne sfere (Filipović, str. 91).

Faktori koji djeluju na nezaposlenost žene su: trudnoća, porođajna i druga odsustva, većinsko prisustvo u feminiziranim, nekvalifikovanim i polukvalifikovanim zanimanjima.

Biografski kalendar (studije, zaposlenje, udaja) sve više je odvojen od biološkog kalendara. To se odražava i na prve porođaje koji u Crnoj Gori u prosjeku počinju tek poslije 25 godina života. Fertilni period je podređen normama koje određuju dobre i loše godine da se postane majka – ni suviše rano ni suviše kasno. Za dobijanje prvog djeteta idealno je 25 godina života Izrazita je tendencija da i muškarci i žene stariji stupaju u brak. Preko 12% muškaraca i 11% žena u Crnoj Gori kasnije stupa u brak nego što su prije desetak ili petnaest godina radili njihovi istogodišnjaci. Neke političke partije sugerišu ženama da se vrate tradiciji, kući i porodici pošto su se „umorile od ravnopravnosti”. U tome, u izvjesnom smislu, i crkva ima svoju ulogu jer je ženu, kao iskonski grešno biće, stavila u drugi plan i istakla muškarca.

Politička sfera društva neposredno je vezana sa društvenom ulogom žene i u toj je funkciji u Crnoj Gori (Filipović, str. 35).

Prvi izbori za Narodnu skupštinu Crne Gore održani su 14 (27) novembra 1905. godine. Neposredno je izabrano 62 poslanika i 14 poslanika po položaju. Političke partije nijesu postojale. Žene tada nijesu imale pravo glasa i dobile su ga tek poslije Drugog svjetskog rata, 1946. godine. U prvom ustavu FNRJ, od 31. januara 1946. u čl. 24 stoji:

„Žene su ravnopravne s muškarcima u svim područjima državnog, privrednog i društveno – političkog života”.

„Za jednaki rad žene imaju pravo na jednaku plaću kao i muškarci i uživaju posebnu zaštitu u radnom odnosu”.

„Država naročito štiti interese matere i deteta osnivanjem rodilišta, dečjih domova i obdaništa i pravom matere na plaćeni dopust pre i posle porođaja” (Ustav FNRJ od 31. I 1946).

Prednja odredba iz Ustava FNRJ prenijeta je i u Ustav Narodne Republike Crne Gore koji je donijet 31. decembra 1946. godine (Filipović, str. 58). Vjerovalo se da će sticanje prava glasa ukinuti društvenu nejednakost, ženama omogućiti učešće u donošenju zakona i pristup centrima odlučivanja. Međutim neki pokazatelji pružaju drukčiju sliku. Evo primjera iz kojih se to jasno vidi.

Podaci pokazuju da je od 1946. do 2001. birano 18 predsjednika Skupštine Crne Gore i da je, za to vrijeme, jedino u 2001. prvi put iz Liberalne stranke, koja je imala 13,63% izabrana žena za predsjednika Skupštine. Od 1946. do 2001. birano je 25 potpredsjednika, ali tu funkciju nije obavljala ni jedna žena (Filipović, str. 58, 61).

U Predsjedništvu Skupštine, od 1946. do 2001. kao predsjednici vijeća bile su dva puta zastupljene žene (predsjednik Socijalno-zdravstvenog vijeća i predsjednik Društveno-političkog vijeća). Na neku od funkcija u Prezidijumu (predsjednik, potpredsjednik, sekretar i članovi) nije birana žena. Na funkciju predsjednika Predsjedništva, odnosno predsjednika Republike, nije birana žena (Filipović, str. 59).

Od 1945. godine, u Vladi Republike CG Izvršno vijeće je birano dvadeset puta, a na funkciji predsjednika ili potpredsjednika nikada nije bila žena. U sedam sastava za člana Vlade (Izvršnog vijeća, kao ministarke) birane su samo tri žene. Za sekretara Sekretarijata, odnosno predsjednika Republičkog komiteta imenovane su od strane Vlade ili Izvršnog vijeća dvije žene: jedna za sekretara Sekretarijata za saobraćaj i veze, a druga za predsjednika Republičkog komiteta za informacije (Filipović, str. 71).

Prema podacima iz 2001. godine u svim ministarstvima i sekretarijatima Vlade Crne Gore bilo je zaposleno ukupno 1236 osoba. Od toga muškog osoblja 523 ili 42,31%, a ženskog osoblja 13 ili 57,68% (Filipović, str. 144). Skupština Crne Gore ima 81 poslanik, odnosno 72 muška i 9 žena (11,1%). Ministarstvo inostranih poslova 126 ukupno zaposlenih. Od toga 65 muškarci ili 51,5%, odnosno 61 žena ili 48, 5%. Diplomate u zemlji (u ministarstvu) 59 ukupno zaposlenih, od toga 26 muškarci ili 44,1% i 33 žene, odnosno 55,9%. Diplomati u inostranstvu, 77 ukupno od toga 49 muškarci odnosno 63,6% i 28 žene ili 36,4%. U stručnoj službi Crnogorske akademije nauka i umjetnosti radi 87,5%, a na Univerzitetu u prosjeku 31,19%. Slična zastupljenost polova je i u drugim institucijama u Crnoj Gori.

Politička sfera društva u Crnoj Gori neposredno je povezana sa društvenom ulogom žene i u toj je funkciji (Filipović, str. 35). To se vidi i iz uključivanja žena i njihove uloge u pojedinim političkim partijama. Među političkim partijama za ovu priliku se mogu izdvojiti:

Liberalni savez Crne Gore je u odnosu na broj mandata imao procentualno najviše žena poslanika u Parlamentu Crne Gore (20%) i žena odbornika (13, 63%) u skup-

štinama opština. Liberalni savez je povjerio ženi da u istoriji Skupštine Crne Gore prvi put obavlja funkciju predsjednika Skupštine (Filipović, str. 36).

U prednjim pokazateljima sadržane su, reklo bi se, sve glavne tradicionalne vrijednosti crnogorskog etosa (običaj, ćud, narav, poslovnost, reproduktivnost). Žene iz Liberalnog saveza smatraju da podjelu zasnovanu na polnoj razlici (ćerka, sestra, majka ili supruga), ne treba prihvatiti, uostalom ni onda kada se radi o obrazovanju, zapošljavanju, bračnom statusu, organizaciji porodice, odlučivanju o potomstvu ili o učešću u javnom, političkom, naučnom i kulturnom životu Crne Gore jer nijedan od pobrojanih problema nema pol (Filipović, str. 37).

Demokratska partija socijalista (DPS) brigu o oslobađanju žene od potčinjenosti svodi na to da se „razvija svijest o slobodi i pravdi i pravu za sve ljude nezavisno od pola”. Ova partija smatra da je „Crna Gora bila i ostala naša kuća u kojoj živimo... sa najbližima”. „Za nas (DPS) Crna Gora nije bilo kakva kuća, to je naša država u kojoj živimo”. Ovaj model moći koji u porodici ima domaćin kuće u odnosu na članove („najbliže”), preuzet je kao obrazac za vlast od knjaza Nikole. „Crna Gora i moja kuća bila je jedna zajednica i takva će za vazda ostati. U njoj je narod domaća čeljad, a gospodar član i otac”.

Socijaldemokratska partija (SDP) ima stav o ravnopravnosti polova, o emancipaciji i nedopustivosti diskriminacije „po osnovu razlika među polovima. *Ova partija za razliku od ostalih, se zalaže za razumno proširenje porodičnog odsustva, uticaj žene na formiranje porodice kao i na neprikosnovenost prava na abortus*”.

Socijalistička narodna partija (SNP) zalaže se u svome Programu „za reafirmaciju etičkih, kulturnih i drugih tradicionalnih vrijednosti i njihovo ugrađivanje u temelje, kriterijume, pravila i duh novog vremena i modernog načina života”.

Narodna stranka (NS) se zalaže za očuvanje tradicionalnih vrijednosti Crne Gore koje su izdržale probu vremena i po kojima se Crna Gora prepoznaje. Među njima su: „patriotizam, odanost porodici, solidarnost, sabornost i posebnosti veza tradicionalnih bratstava i plemena” (Filipović, str. 39).

Za sve partije najvažnija je „demokratija”. Ali ona se kod svih partija odnosi na institucionalne aspekte političke moći, bez istovremenog zalaganja za ostale sfere društva. To je zalaganje za političku, a ne društvenu demokratiju kao kontrolu i ograničenje društvene moći, a ne samo njenog jednog istina važnog oblika – političke moći (Filipović, str. 39).

Glavna vrijednost u ideologiji političkih partija Crne Gore je državnost i tradicionalne vrijednosti. Međutim, pošto je istovremeno nacionalizam dominantan kod svih političkih partija u Crnoj Gori, ne može se očekivati značajnije učešće žena u organima tih partija (Filipović, str. 39).

Tradicionalne vrijednosti su sastavni dio etike čojstva i junaštva koja nam je očuvala kolektivni i nacionalni identitet. Glavni ideali te etike su: sloboda, junaštvo, čojstvo, poštenje, očuvanje roda. Ove vrijednosti su upisane i čuvane u jeziku koji otkriva i čuva ideale naroda u društvenom trajanju svakodnevnog života, u obredima (tužbalica), u epskoj, uglavnom događajnoj istoriji, u književnosti, posebno u djelima koja su oblikovala nacionalni etos Crnogoraca (Filipović, str. 41).

Neke od naprijed pomenutih vrijednosti su uticale na formiranje identiteta roda, muškog i ženskog (Filipović, str. 41).

Za identifikaciju rodne uloge žene u rodovskom društvu poželjne, odnosno obavezne su bile sljedeće vrijednosti: poslušnost, poštenje čije je značenje strogo kontrolisana seksualnost u funkciji biološke reprodukcije roda), altruizam, (ljubav prema bližnjima, nesebičnost), vjernost, marljivost, trpljenje i strpljenje. Važno je bilo da je žena „od soja”. Pamet nije bila poželjna, a ni ljepota obavezna. Pamet ženi smeta jer je „pamet za vladanje, a ne za slušanje”. Sve ove funkcije i vrijednosti su u funkciji održanja roda čiji je opstanak rat stalno ugrožavao. U okviru ovih vrednosti žena je formirala svoj rodni identitet, tražila potvrdu svoje ličnosti i nalazila je u ulozi majke sinova što je takođe bilo mjerilo za položaj hijerarhije žene (Filipović, str. 41–42).

Vrijednosti o kojima je naprijed riječ su formirale i oblikovale ženino ponašanje i njenu ličnost pripremajući je za najvažniju i jedinu ulogu – reprodukciju roda. Na taj način se formirala „priroda” žene koja je morala da bude tiha, smjerna, stidljiva, poslušna, osjećajna, itd. a ta „priroda” opravdavala je njenu neravnopravnost u rodu. Efekat toga je bio da i sama žena ocjenjuje sebe subjektivno manje vrijednom od muškarca, da uvijek osjeća nesigurnost i krivicu („kriva je što je živa”) (Filipović, str. 42).

Žene ponekad same reprodukuju sopstvenu neravnopravnost i potčinjenost. Jedan oblik je ženino društveno poželjno ponašanje, njeno prihvatanje svega podređenog, neravnopravnog, asimetričnog odnosa moći. Preko vrijednosti izraženih običajima prenosi se u unutrašnji svijet žene prinuda koja se pretvara u moralnu obavezu, u savjet kojom sebe kažnjava ukoliko ih ne poštuje. Ove obaveze ne pripremaju ženu za uspješno vršenje uloge u javnoj sferi društva, za utakmicu za više društvene položaje iza kojih stoji i više moći, već ih pripremaju da same sebe isključuju iz te konkurencije. Vrijednosti koje omogućavaju polni identitet žene opravdavaju i daju legitimitet njenoj neravnopravnosti (Filipović, str. 43).

Ekonomski položaj žene nikada nije bio zavidan u Crnoj Gori, već je u Opštem imovinskom zakoniku za Knjaževinu Crnu Goru, čiji je autor Valtazar Bogišić, 1888. godine, u čl. 483, konstatovano sljedeće: „Žena udata, pa i punoljetna bila, nije vlasna primiti nikakva dara bez muževljeva dopuštenja, osim ako je od kućana ili bliskih rođaka. Ona nije vlasna, ako muž ne pristane, ni od osopka svoga kome što darivati, osim kakvih sitnica, običaja radi” (Bogišić, čl. 483). Muž je raspolagao ne samo svim ženinim dobrima nego i njenom cjelokupnom imovinom kao svojom.

U ekonomskoj sferi uloga žena je drukčija. Godine 1989. samo 3,3% rukovodioci profesionalnih udruženja bile u žene. Godine 1990. samo 10,9% visokih funkcionera su bile žene. Godine 1991. žene su predstavljale samo 7,2% profesora univerziteta. Sistem kvota koji je uspostavio zakon o jednakosti mora se primjenjivati na sve javne instance, ali on je na političku sferu veoma malo primjenjivan (Filipović, str. 67).

Nezaposlenost žena u Crnoj Gori, po podacima za 2001. godinu, iznosila je 59,58%.

Nezaposlenih žena sa srednjom stručnom spremom bilo je u Crnoj Gori 2001. godine 65,15%, a sa visokom stručnom spremom 55,70%.

Žene su, po pravilu, manje plaćene od muškaraca. Sa istom diplomom dobijaju manje značajna mesta. Više su pogođene nezaposlenošću, privremenim ili poslom na određeno vrijeme (Filipović str. 90). Nezaposlenost je nejednako podijeljena. Što je duže vrijeme čekanja, raste procenat žena koje čekaju posao. Na primjer, 50% žena čeka do 6 meseci na zaposlenje a preko 8 godina 69% (Filipović str. 90). Faktori koji djeluju na nezaposlenost žene su: trudnoća, porođajna i druga odsustva, većinsko prisustvo u feminiziranim, nekvalifikovanim i polukvalifikovanim zanimanjima.

Razlikuje se muški i ženski posao. Strukturna polna podjela odnosila se na sva područja rada. U ženin djelokrug spadali su svi domaći poslovi, privatni i skriveni, nevidljivi i stidni, pranje, čišćenje, poslovi na njivi, oko stoke i svega drugog u domaćinstvu. Žene su takođe finansijski bile zavisne od svojih muževa jer za svoj rad nisu bile plaćene.

Dominantan teret u roditeljstvu snosi žena (dječji obroci, oblačenje, kupanje, odvođenje i dovođenje u obdanište ili školu, pomoć u učenju – izrada zadataka, rekreacija i zabava, briga o djeci dok su napolju, igra, rekreacija i zabava sa djecom, njega djeteta u slučaju bolesti, vođenje kod lekara, razgovori sa djetetom o raznim problemima. Otac se više uključuje u poslove izvan kuće (Filipović, str. 81).

Žena u Crnoj Gori, uostalom kao i u drugim zemljama, nema istu platu kao i muškarac, radeći na istim poslovima. Pored toga, najčešće zauzimaju manje kvalifikovana mjesta, sporije napreduju i u recesiji lako gube zaposlenje. Nezaposlenih žena sa srednjom stručnom spremom bilo je u Crnoj Gori 2001. godine 65,15%, a sa visokom stručnom spremom 55,70%.

Prema školskoj spremi najveći je procenat nezaposlenih žena onih obrazovnih profila kod kojih postoji feminizacija srednjeg i visokog obrazovanja. Skoro 100% (odnosno 97,73%) je nezaposlenost žena sa školom za stručni kadar (medicinske, stomatološke, farmaceutske, administrativno-upravne, finansijsko-komercijalne struke, trgovačke (88,19%), ekonomske (80,57%), tekstilne (74,75%). Od nezaposlenih s višom školom najviše ih je sa pedagoškom školom (88,42%). Od fakulteta i visokih škola najviše je nezaposlenih žena sa diplomom Pravnog (64,81%) i Ekonomskog fakulteta (59,25%) (Filipović, str. 89–90).

Biografski kalendar (studije zaposlenje, udaja) sve više je odvojen od biološkog kalendara. To se odražava i na prve porođaje koji su Crnoj Gori u prosjeku poslije 25. godine. Fertilni period je podređen normama koje određuju dobre i loše godine da se postane majka: ni suviše rano ni suviše kasno. Izražena je tendencija da i muškarci i žene stariji stupaju u brak. Preko 12% muškaraca i 11% žena stupa u Crnoj Gori kasnije u brak nego što su to ranije radili njihovi istogodišnjaci.

Najmanje je nezaposlenih žena u rudarskoj struci. Kako je nezaposlenost žena neke struke povezana sa feminizacijom te struke, zapaža se da se i u srednjem obrazovanju prirodno-matematička i informatička struka, sudeći po blizu 70% žena u toj struci i toga stepena obrazovanja (tačnije 68,94%) počela feminizirati, što takođe predstavlja prodor u tipično mušku profesiju i atak na strukturu polne podjele (Filipović, str. 90).

Postavlja se pitanje: Zašto se ne prestane sa finansijskim kažnjavanjem žena zbog toga što rađaju i gaje djecu? Siromašna majka znači i siromašna djeca. Oko 1997. go-

dine žene zaposlene u službama i industriji zarađivale su oko 78 procenata od plate muškarca u istom sektoru. Istraživanja pokazuju da kupovna moć žene ima značajniji efekat za blagostanje porodice od povećanja plate muškarca (Filipović, str. 92).

Prema podacima iz literature, od 15 osnovnih sudova u Crnoj Gori, samo je jedna žena (u Baru) bila predsjednik suda. Svi sekretari sudova, izuzev Ustavnog, su žene što upućuje na bliskost tog zanimanja sa uslužno-kućnim poslovima. Tri osnovna suda nemaju žene sudije (u Žabljaku, Ulcinju i Plavu). Paritet je ostvaren u Danilovgradu. Najviše žena sudija je u Kotoru i Herceg Novom (Filipović, str. 68).

Od postojanja Ustavnog, Vrhovnog i Viših sudova, donedavno nijedna žena nije bila predsjednik suda. Pravni fakultet završava veći broj studentkinja i sa boljim uspjehom, pa samo pripadnost muškom rodu, u *jednoj muškocentričnoj kulturi*, kakva je crnogorska, daje privilegije muškom rodu za sticanje viših društvenih položaja (Filipović, str. 69).

U Državnom tužilaštvu Crne Gore zaposleno je oko 69% žena (ukupno zaposlenih 26, od toga 18 žena ili 69,23%).

Advokata i advokatskih pripravnika ima ukupno u Crnoj Gori 387, a žena advokata 70 ili 18,87%. Upravni odbor Advokatske komore čini 9 članova od kojih 2 žene.

Advokatskih pripravnika 36, žena 11 ili 30,55% (Filipović, str. 69).

Relativno mali broj žena u advokatskoj profesiji, manji čak i od žena sudija, je vjerovatno u tome što je advokatska funkcija zastupanje i odbrana pa malo ko želi i od muškog i od ženskog roda da ga žena zastupa. Drugi razlog bi mogao biti, takođe povezan sa „prirodom” žene, da je tiha, da nije preglasna, što stranci koju brani daje utisak da je ne brani dovoljno „snažno”, da se dovoljno ne „zalaže” (Filipović, str. 69–70).

Kulturno-obrazovne institucije imaju u Crnoj Gori relativno dugu tradiciju. Prve škole za djevojke se u Evropi otvaraju uglavnom u drugoj polovini XIX vijeka (Francuska 1850, Finska 1866. na primjer). To je slučaj i u Crnoj Gori (Filipović str. 101), mada je obrazovanje za mušku djecu bilo omogućeno još u vrijeme Petra II Petrovića Njegoša. Pavle Rovinski je zabilježio da je u Crnoj Gori do 1870. bilo osam škola u kojima je učilo trista dječaka, a u Cetinjskoj školi zajedno sa dječacima učilo je i 12 devojčica. Krajem šk. 1871/72. Crna Gora je „držala 38 škola sa 2000 đaka, među kojima je bilo 108 devojčica. „Djevojčice su učile sa dječacima i njihov broj je svake godine rastao” (Filipović, str. 101; Rovinski IV, str. 198–199, str. 210).

Prva ženska srednja škola u Crnoj Gori osnovana je 1869. Bio je to Đevojački institut carice Marije Aleksandrovne na Cetinju u kome su obrazovanim Crnogorcima pripremane obrazovane životne saputnice (Rovinski, str. 277; Filipović, str. 101).

Šk. 1998/99. u Crnoj Gori je bilo ukupno 77.199 učenika, a od toga 37.570, odnosno 48,66% činile su učenice (Filipović, str. 101).

Studentkinje su u Crnoj Gori su takođe brojnije od studenata. Školske 2000/2001. po Republičkom zavodu za statistiku, upisano je u Crnoj Gori 8.271 student. Od toga 3.596 muškog, a 4.675 ženskog pola, odnosno ženskog pola 56,52%. Na Univerzitetu Crne Gore diplomiralo je 2000/2001. ukupno 879 studenata. Studenata muškog pola bilo je 374, a studentkinja 505 ili 57,47% studentkinja (Filipović, str. 104–105).

Od osnivanja Pravnog fakulteta 1972, broj diplomiranih studentkinja je u stalnom porastu. Prve diplome primilo je 1975. godine od ukupno 43 studenta 18 studentkinja, odnosno 41,86% a 1998, od ukupno 141 studenta 85 su činile studentkinje, odnosno 64,61% (Filipović, str. 108).

Porodična i bračna zajednica se susreće sa veoma važnim životnim problemima. Moć muškarca u porodici pripada vremenu dugog trajanja koje se institucionalizovalo u jeziku, u interakcionom diskursu, u vrijednostima u samoprocjenjivanju, u normama, u književnosti (epska/ muška i lirski /ženska pjesma), u našim svakodnevnim praksama. Glavne institucije zadužene za ovjekovječivanje ove moći su: porodica, škola, crkva, država. Ova moć je skriveni, nevidljivi trajni otpor ravnopravnosti žene. Ovaj otpor prolazi kroz sve manifestne oblike moći koje treba otkloniti u savremenom društvu jer je pol biološka, a rod društvena kategorija (Filipović, str. 16–18).

Bračna i vanbračna zajednica podrazumijeva zajedničku postelju, zajedničku ishranu, zajednički budžet, bez obzira na to da li postoji vjenčanica ili ne. Zbog toga se mora obratiti posebna pažnja na neke životne probleme.

Zaključeni i razvedeni brakovi su relativno česti bez obzira na to što se sklapaju u zrelijem dobu. Ženidba je obično oko tridesetih godina, a udaja poslije 25 godina života. Za muškarce je kritična za razvod druga polovina četvrtre decenije, a za žene druga polovina treće životne decenije.

Nevjenčani brakovi su česta pojava u savremenom društvu. Bračne i vanbračne zajednice imaju isti pravni tretman. Međutim, ima nekih pojedinosti koje zakonski nijesu usklađene. Na primjer, nevjenčani partner ne može da naslijedi supružnikovu penziju. Zbog toga bi zakon o braku morao da otkloni ovu vrstu diskriminacije.

Samohrana porodica je u tradicionalnom društvu predstavljala zajednicu u kojoj je starješina umro i ostavio ženu sa maloljetnom djecom. Međutim, u novije vrijeme, pored naprijed pomenute kategorije, javljaju se, u savremenim uslovima, zajednice u kojima majka bez muža podiže svoju djecu. Najčešće su to porodice razvedenih supružnika u kojima jedan roditelj, koji se, sa relativno ograničenim sredstvima, stara o potomstvu. To su, po pravilu, socijalni slučajevi o kojima se u savremenom društvu mora voditi više računa.

Trgovina osobama je proizvod novog vremena kome se mora posvetiti veća društvena pažnja.

Predbračni ugovor ili ugovor o sklapanju braka javlja se kao posljedica čestih bračnih razvoda. S obzirom na to da se neki razvodi mogu produžiti i po nekoliko godina, u novije vrijeme se, radi svake eventualije, razmišlja o sklapanju predbračnog ugovora u kome se regulišu pitanja sporazumnog razvoda i obaveze koje tim činom nastaju.

Sporazumni razvod omogućava izbjegavanje sudskih troškova koji nijesu mali. Izlazak advokata na jedno ročište košta oko 500 e, a toliko se kreću (oko 500 e) sudske takse na pojedine podneske.

Sporazumni razvod štiti lično dostojanstvo, sprečava osvete i svađe oko podjele zajednički stečene imovine i drugih neprijatnosti do kojih dolazi u takvim prilika-

ma. U predbračnom sporazumu se precizno dogovara o svemu pa i o kratkom i civilizovanom razvodu.

12. 6. 3. PROBLEMI

Problemi koji se u savremenim uslovima nameću i koje treba rješavati, kada je u pitanju položaj žene, su:

- posvećivanje veće pažnje društvenom položaju žene;
- više od polovine žena u Crnoj Gori je bez posla. Nastojanje za odgovarajuću zastupljenost žena u ustanovama, javnom i političkom životu. Izjednačiti nagrađivačke žene koje rade na istom poslu sa nagrađivanjem muškaraca. Zaštititi ženu i njeno radno mjesto u vrijeme trudnoće, porođaja i podizanja djece. Olakšati zastupljenost žena u medijima. Obratiti pažnju na žene invalide. Žene su izložene nasilju u porodici, zlostavljanju od strane poslodavaca. Ne smije se zanemariti ni sve razvijena prostitucija kao proizvod novog vremena. Regulisati pitanje abortusa i feminizaciju kao pojavu.

12. 6. 4. PREPORUKE

Mora se poboljšati položaj žena u svim sferama društva. Na to obavezuju i odluke Opšte deklaracije o demokratiji koja je usvojena u Kairu 16. septembra 1997. godine. Ženu treba uključiti u sve reforme i procese u oblasti ekonomije, prava, obrazovanja zdravstvene reforme, reforme državne uprave, prava, i državnih medija. Po Deklaraciji Ujedinjenih nacija u Crnoj Gori treba omogućiti da bar 30% žena bude zaposleno u državnim institucijama, politici, nauci i drugim djelatnostima. Povesti više računa i spriječiti trgovinu ljudima. Posvetiti veću pažnju ženama na selu.

LITERATURA

- [1] Bogišić, Valtazar: *Opšti imovinski zakonik za Knjaževinu Crnu Goru*, Cetinje 1888.
- [2] Blehova Čelebić, Lenka: *Žene srednjovjekovnog Kotora*, CID, Podgorica 2002.
- [3] Čelebić, Bosiljka: *Crnogorka kroz vjekove*, Podgorica 2002.
- [4] Filipović, Mileva: *Kralj Nikola i „potištenost žena”*, Iz Zbornika radova „Kralj Nikola – ličnost i vrijeme”, CANU, Naučni skupovi, knj. 49, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 21, Podgorica 1988.
- [5] Filipović, Mileva: *Društvena moć žena u Crnoj Gori*, CID, Podgorica 2003.
- [6] Markoti, Đuzepe: *Crna Gora i njene žene*, CID, Podgorica 1997.
- [7] Milić, Anđelka: *Sociologija porodice-kritika i izazovi*, Čigoja, Beograd 2007.
- [8] Milić, Zorka: *Tuđa večera, kazivanja stoljetnih žena iz Crne Gore*, CID, Podgorica 1996.
- [9] Popović-Lipovac, Jovan: *Crnogorac i Crnogorka*, CID, Podgorica 2001.
- [10] Rovinski, Pavle: *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, knj. IV, Cetinje 1994.
- [11] Vujačić, Vidak: *Etos Crnogorke, tradicionalni oblici i sadržaji u životu Crnogorke*, Pobjeda, Titograd 1980.
- [12] Vukićević, Slobodan: *Crna Gora na prelazu milenijuma*, 2003.

